

Fragment iz crkvice Sv. Mihajla kod Stona uzidan u dvorištu oko crkvice.

CRKVICA SV. MIHAJLA KOD STONA

I. Uvod.

Na južnom kraju stonskog polja, baš u vrh jedne glavice, nalazi se starinska crkvice sv. Mihajla. Crkvicu, njezin tloris i konstrukciju, fragmente dekorativne skulpture u crkvici, i očajno njezino stanje opisao je još g. 1898. Radić u *Starohrvatskoj Prosvjeti* pripisujući crkvicu sv. Mihajla čak VIII. stoljeću po Kr. Crkvicu sv. Mihajla spomenuše po tom, sasvim kratko, Bjelovučić u svojoj povijesti poluotoka Rata i, prema Radićevu opisu, Vasić u svojoj knjizi o dalmatinskoj umjetnosti srednjega vijeka¹. Kada sam ovoga proljeća kao konservator spomenika u Dalmaciji posjetio stonsko polje, pošao sam i do sv. Mihajla, do kojeg vodi ne dug ali kamenit i uzbrdat put, u dvoumici, hoću li još naći tu crkvicu.

Crkvice sv. Mihajla, koju nam je dobar udes sačuvao, uklopljena je danas u skup prostih zdanja samostana duvna trećoretkinja sv. Dominika. Duvne imaju tu na vrhu glavice sv. Mihajla svoje čedno seljačko gospodarstvo. Ispred crkvice sv. Mihajla građena je u novije doba malena crkvice, koja sada služi duvnama za bogoslužje. Do nedavna ulazilo se je u staru crkvicu kroz vratašca u stražnjem zidu nove crkvice. Danas su i ta vrata zazidana i jedini pristup u crkvu sv. Mihajla je niska, pravokutna rupa u sjevernom zidu te crkvice; treba proći kroz tamno spremište u prizemlju kućice duvana i duboko se sagnuti ispod spomenutog otvora u zidu crkvice, e da se može u nju ući.

Ušavši tako u crkvicu našao sam se u malenoj građevini interesantnoj po svojoj konstrukciji i građevnim oblicima, te po uzidanim fragmentima pleternih skulptura osobitog tipa; jedva neko 2 1/2 metra širokoj a neko 4 1/2 metra dugoj; ras-klimanih i mjestimice široko raspuklih zidova, koje potres može da svaki čas poruši sa svim afreskima na tim zidovima i pretvori ih u hrpu kamenja i prašine; te s velikom rupom u na pđ porušenom krovu, kroz koju rupu nevrijeme i kiša nesmetano biju lik u afresku jednog našeg vladara iz srednjeg vijeka, ktitora crkvice sv. Mihajla. Moju je, naime, pažnju u crkvici najvećma privukao jedan lik u afresku djelomice još prekriven maltom kasnije žbuke, lijevo od negdašnjeg ulaza u crkvicu, a koji su

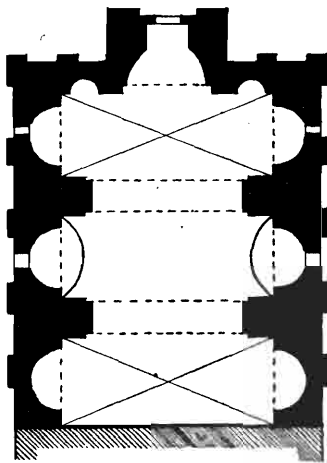
¹ Isp. *Starohrvatska Prosvjeta* III. str. 22, 42 i IV. str. 77—81; *Bjelovučić Dr. N. Z. Povijest poluotoka Rata* 1921. Split str. 53; *Vasić M. M.*,

Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. veka 1922. Beograd str. 35.

lik raniji posjetioci crkvice, Radić i Bjelovučić, bili okrstili bizantinskim svecem. Po mjestu u crkvisi, gdje se je taj lik nalazio, po njegovu kostimu i pozi, kao što i po izrazitim individualnim crtama njegove glave, lik me je već u prvi mah jako podsjetio na portrete ktitorâ s modelom zadužbinske crkve u rukama poznate iz srednjovjekovnih crkava Srbije i Balkana; pa ne mogoh odoljeti, da nožićem oprezno ne skinem maltu poviše ruke i poviše glave tog lika, e da vidim, nema li on model crkve u rukama a vladarsku krunu na glavi. Moje se nagađanje pokazalo potpuno ispravnim (sl. 6). Iznenadenje je za mene bilo tim veće i ugodnije, što taj nepoznati naš kralj nosi na vlas jednaku krunu kao i hrvatski vladar na basreljefu splitske krstionice, o kojemu sam baš kratko vrijeme prije toga bio pisao¹ (sl. 13).

Uočivši značenje ove crkvice zbog njezine zanimive gradnje i skulptura i u nas vrlo rijetkih afresaka iz ranijeg srednjeg vijeka i posebice zbog lika kralja ktitora, interesovao je Konservatorski Ured za Dalmaciju u Splitu Građevinsku Direkciju u Dubrovniku za snimanje i izradbu trebovnika popravka crkvice a Ministarstvo Prosvjete za osiguranje sredstava potrebitih za taj popravak. Koristeći se boravkom u Dubrovniku restauratora slika prof. Sternena dao je Konservatorski Ured međuto crkvicu fotografski snimiti i očistiti afreske u njoj, koji su bili ispod novije žbuke; dočim je crkvice grafički snimljena, u tlorisu i presjecima, susretljivošću arh. Valenta u Dubrovniku. Tako mi je moguće, da već sada dadem prvi izvještaj o crkvisi.

II. Opis crkvice.

Sl. 1. Tloris crkvice sv. Mihajla kod Stona.

Arhitektura: Crkvice sv. Mihajla (sl. 1)² ima upravo minimalne dimenzije: 4:38 m × 2:51 m. To je jednostavna građevina na jedan sami presvođeni brod. Pravilno je orijentovana od zapada prema istoku. Osnova crkvice je dugoljast pravokutnik. Apsida je iznutra polukružna a izvana pravokutna i strši nešto van začelja crkvice.

Zidni perimetar crkvice je obilato raščlanjen s vanjske i nutarnje strane (sl. 1 i 2). Vanjske zidne plohe crkvice rese, svud uokolo, uzane i dugačke a plitko naskočene uresne lezene, koje se ispod strehe spajaju u lukove. Tih dekorativnih arkadica je danas vidjeti pet na južnom, uzdužnom zidu a pet na istočnom, začeljnom zidu. Prva dva para lezena na južnom zidu imaju dvostruki red arkadica, jednu poviše druge. U nutarnje zidove pak duboko zadiru dugačke polukružne izdubine ili niše, po tri na svakoj strani crkve; upadaju u oči sa svoje uzanosti obe niše na istočnom zidu sa strane apside.

Sklonost obilatim raščlanjenju imamo ne samo u tlorisu već i u oblicima arhitektonskih česti. Lukovi poviše niša opetuju se dvaput jedni iznad drugih, a nutarnji pilastri crkvice ispadaju u dva stepena.

¹ Isp. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* za g. 1924.—25. Split. Prilog I. str. 3 ss. i *Zbornik kralja Tomislava* Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Zagrebu, posebna izdanja knj. XVII. str. 391 ss.

² Kako nijesam dobio na vrijeme planove i presjeke crkvice od arh. Valente, donaham tloris crkve prema Radićevu tlorisu u Starohrvatskoj Prosvjeti IV. l. c. Unio sam samo svodove, krstate sa štrana i polucilindrički po sredini, koji se ispod opale žbuke još jasno raspoznaju.

Na uzdužnim zidovima crkvice, između niša, naskočeni su naime unutra crkvice pilastri, koji se produžuju u svođene pasove ili čemere (njem. *Gurtbogen*, franc. *arc doubleau*), koji dijele svođeni krov crkvice u tri polja (njem. *Joch*, franc. *travée*). Središnje polje presvođeno je bačvastim ili polucilindričkim svodom (njem. *Tonnengewölbe*, franc. *berceau*), a oba druga polja primitivno građenim krstatim svodom (njem. *Kreuzgewölbe*, franc. *voûtes d'arêtes*). Polje na zapadnoj strani ulaza većim je dijelom srušeno; ostali su međuto jasni počeci brida svoda (njem. *Grat*, franc. *arête*).

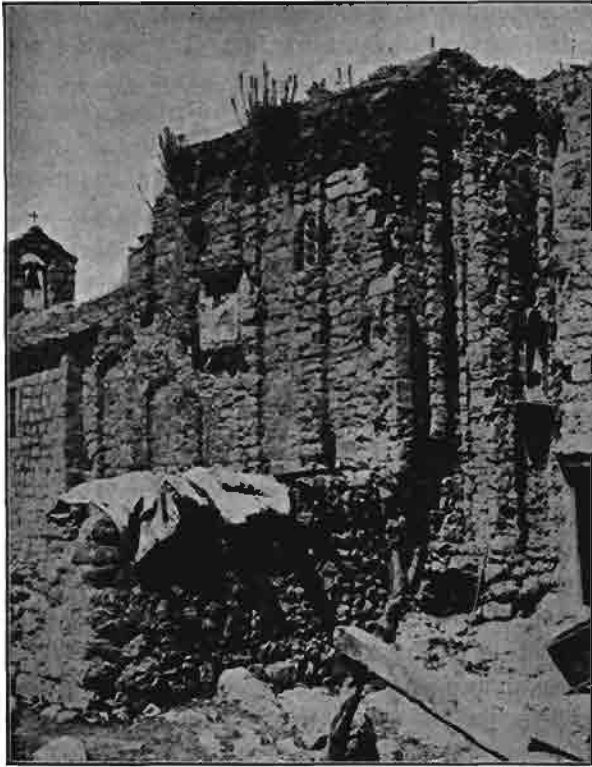
Crkvice sv. Mihajla dobivala je svijetlo od tri dosta široka a gore polukružna prozora. Ti su prozori danas mahom zazidani (sl. 3); po jedan prozor bio je u srednjoj niši i desnog i lijevog uzdužnog zida, a jedan u apsidi. Iako su ti prozori naknadno bili zazidani i dijelom ispunjeni fragmentima propalog crkvenog namještaja, to im ipak razabiremo oblik i veličinu, jer su im sačuvani izvorni okviri urešeni plitkim skulpturama. Da su prozori još na svojem mjestu, vidi se najbolje kod prozora sjeverne strane, gdje je afresko unutra crkve prilagođen, u svojoj dekoraciji, smještaju toga prozora. Samo se je prozor na južnoj strani nekako čudnovato iskrivio i ulegao. Pored tih triju većih prozora bila su još dva prozorčića, malena i uzana poput puškarnica, a ispunjena prošupljenim kamenim rešetkama ili tranzenicama. Ti su prozorčići i njihove tranzenice smješteni u trećoj niši uzdužnih zidova ispred svetišta (jedan se vidi u jednoj sobi zgrade duvana; a drugi se vidi na našoj slici 2).

Izvorni krov crkvice fali. Sjeverna je polovica crkvice danas uklopljena u moderan krov od crijepova, koji prekriva ujedno i prislonjenu zgradu duvana, dočim južna polovica crkvice pokazuje samo gornju poledinu svoda. Vanjskog pokrova nad svodom — od crijepova ili vjerojatnije od tankih i plosnatih kamenih ploča, kako obično imaju dalmatinske crkvice u ranosrednjovjekovno doba — nestalo je.

Prednji dio crkve s pročelnim zidom propao je; na njegovu je mjestu podignuta nova crkvice duvana. Jedino je izvorni okvir ulaznih vrata sačuvan i prenešen kao portal nove crkvice. Glavni nutarnji prostor crkve mora međuto da je imao sadašnji opseg i oblik; jer baš pri samom početku crkve vidi se početak arkade, koja je išla poprijeko kroz širinu crkve i zatvarala nutarnji glavni prostor ili naos crkvice. Vjerojatno je međuto, da je ispred ovog naosa bilo jednom predvorje. To sudim po tome, što se temelji crkvice vidljivo nastavljaju s južne strane crkvice u pravcu prema zapadu. U prilog toj pretpostavci jest i reprodukcija crkvice u rukama ktitora sa predvorjem i zvonikom (sl. 6). Ta crkvice može naravski biti samo približna reprodukcija izvorne zgrade, jer je na njoj na primjer vidljiva središnja kupola, kojoj nema, barem danas, nikakova traga, ali inače detalji reprodukovanog modela u rukama ktitora odgovaraju sačuvanoj crkvi (prосто dugoljasto zdanje s predvorjem, široki prozor posred uzdužnog zida i posred apside).

Plastična dekoracija. U crkvi nema arhitektonskih detaljnih oblika. Nema u crkvi stupova; a naskočeni pilastri unutra crkvice su bez baza i imposta (nadglavaka). Lukovi poviše niša i okviri prozorâ jesu bez profilacija.

Negdašnji crkveni namještaj je propao. Ali je po svoj prilici i u sv. Mihajla bila skulptirana oplata oltara, valjda i ciborij nad oltarom, pa ikonostas to jest pregrada sa reljefiranim ogradnim pločama, koja je dijelila svetište rezervirano svećenstvu od naosa crkvice određena za vjernike, kako nalazimo i u drugim crkvama iz ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji. Danas su samo okviri prozora još *in situ* (prozor na sjeveru i u apsidi); a portal crkvice premješten je, kako vidjesmo, u pročelje nove crkvice. Nego dosta fragmenata negdašnjeg namještaja uzidano je kao prosti materijal u zazidane otvore

Sl. 2. Crkvice Sv. Mihajla kod Stona izvana.

prozora (sl. 3); nekoliko fragmenata nalazi se raštrkano u zidu dvorišta duvana (vinjeta na čelu članka); par lijepih ploča svršilo je pače kod crkve Gospe u Lužinama dolje u stonskom polju¹ (sl. 4 i 5).

Sve te vajarije pripadaju poznatoj ranosrednjovjekovnoj pleternoj ornamentici Dalmacije. Suvišno je, da podrobno opišem svaki fragmenat²; radije donošam nekoliko slika tih skulptura. Ovdje upozoravam samo na neke karakteristične motive, o kojima ću kasnije govoriti, a to su: ukusno crtane pleterne lozice na jednoj ploči (sl. 5) i na dvovratnicima prozorâ; palmeta u donjem pragu apsidalnog prozora i ures na cik-cak na jednom fragmentu poviše tog prozora; te motiv dviju ptica, koje piju iz kaleža na jednom fragmentu unutra tog istog prozora (sl. 3). O svemu tome potanje u poglavlju, gdje će biti govora o slogu i dobi plastične dekoracije.

Slikarije u afresku. Crkvice sv. Mihajla bila je iznutra sva prekrivena slikarijama u afresku. Afreski su resili sva zidna platna od tla do vrha; freskirane su bile i polukružne niše i pilastri i svodovi krova. Dio tih afresaka je još dobro sačuvan. Razabire se, da je dekoracija afresaka sastojala u dvostrukom nizu svetaca, jednih poviše drugih. Ističu se na južnom zidu lik sv. Jurja (sl. 10) i sv. Ivana Krstitelja (sl. 11) i lik kralja-ktitora na sjevernom zidu crkvice (sl. 6). Da izbjegnem suvišno opetovanje, donošam podrobni opis afresaka u poglavlju V., gdje je govora o ikonografiji i slogu tih slikarija.

III. Arhitektura crkvice.

(Karakter i doba.)

Crkvice sv. Mihajla u Stonu ide u red malenih dalmatinskih crkvenih građevina iz ranog srednjeg vijeka (IX. do XI. ili XII. v.): ona spada u sloj tih crkvice po svojim dimenzijama i rustičnoj izvedbi, po svojoj svodovnoj strukturi i slobodnoj florisnoj osnovi.

¹ Slobodan sam i ove ploče ubrojiti u negdašnji namještaj sv. Mihajla, jer kod crkve Gospe u Lužinama, obnovljene u novije doba, nema traga, koji bi vodio u najraniji srednji vijek, a pleterni fragmenti uzidani u apside te crkve

nijesu *in situ* već očito prenešeni od drugdje; ti su fragmenti štaviše identični sa fragmentima u sv. Mihajla.

² To je učinio *Radić* u Starohrvat. Prosvjeti IV. str. 74.

Odavna su svratile na sebe pozornost historičara umjetnosti malene i vrlo primitivnom tehnikom građene crkvice iz ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji, koje pokazuju raznolike, slobodne florise u doba, kada u evropskom graditeljstvu trobrodna bazilikalna građevina ima upravo kanoničko značenje, i koje su skrozimice presvođene raznovrsnim svodovima i kupolicama u doba, kada je u monumentalnom graditeljstvu Zapada vladao još nepresvođeni drveni štrop. U tim crkvicama, a u vezi s njihovom pojavom u doba hrvatskih narodnih vladara u Dalmaciji (g. 800 do 1102.) htio se je često vidjeti poseban naš nacionalni slog, makar da regionalno rasezanje tih crkvice uključuje jednako dijelove hrvatskog teritorija kao i primorske romanske gradove Dalmacije, i makar da njihova pojava prelazi na jugu granice hrvatske države¹. Najčešće i najradije vezala se je međuto pojava tih crkvice u Dalmaciji uz kulturno-politički

Sl. 3. Prozor na apside crkvice Sv. Mihajla kod Stona (izvana).

uticaj Bizanta u našim primorskim krajevima u prvo doba srednjega vijeka. Te crkvice naime rabe svodove i kupole a često naginju centralnim osnovama; a poznato je, da Bizant od vajakada pozna kupolu, svodeni krov i centralne osnove.

Ja sam iznio svoje odvojeno mišljenje, da su te dalmatinske crkvice lokalna i regionalna pojava, u kojih je odstupanje, u osnovi i strukturi (svodovi), od savremene arhitekture Evrope izazvano, u prvom redu, od smještaja Dalmacije na periferiji zapadno-evropske kulture, kamo su uticaji evropske civilizacije i graditeljstva Zapada dolazili oslabljeni ili sa stanovitim zakašnjenjem². Upozorio sam na činjenicu, da male crkvice slobodnih oblika dominiraju u Dalmaciji samo u najranije doba srednjeg vijeka, dok monasi brojnih benediktinskih samostana ne doniješe, iza polovice XI. vijeka, iz južne Italije u naše krajeve trobrodne bazilikalne građe-

¹ Glavne crkvice dalmatinske „sitne“ arhitekture ranog srednjeg vijeka jesu: sv. Donat na Krku; sv. Križ i sv. Nikola u Ninu; sv. Petar Stari, sv. Lovro, sv. Nedjelja, sv. Vid i sv. Uršula u Zadru; sv. Barbara i sv. Marija na Trgu u Trogiru; „Sudanel“ kod Segeta kraj Trogira; ruševine na „Blhaćima“, u „Rižinicama“, u „Gradini“ i kod sv. Marije od „Otoka“ u solinsko-kaštelanskom polju; sv. Nikola u Varošu, sv. Eufemija i sv. Trojica u Splitu; sv. Petar u

Priku kod Omiša; sv. Nikola kod Selaca na Braču; sv. Nikola na Prijekom u Dubrovniku; sv. Luka i sv. Marija u Kotoru; te naš sv. Mihajlo u Stonu.

² Isp. *Vjesnik arh. hist. dalm.* 1922. str. 129 i 1923. str. 16 ss; *Almanah Jadranske Straže* za g. 1925. Beograd str. 130 ss; *L'architecture dalmate du haut moyen-âge et Byzance*, u *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, Tome XI. 1924. Bucarest.

vine većih dimenzija i dotjeranije izvedbe ali nepresvođenog drvenog stropa¹. Istakao sam, da u Dalmaciji, u srednjem vijeku, samo ove malene crkvice su skrozimice presvođene u svim dijelovima i brodovima, jer im sitne dimenzije dozvoljavaju realizovanje temeljnog nastojanja srednjovjekovne crkvene arhitekture Evrope, to jest pokriće crkve čvrstim, kamenim svodom, prije nego li građevinama monumentalne arhitekture Evrope. Pokazao sam, također, da bizantinsko graditeljstvo realizuje samo stanovite, jasno određene kombinacije kupole i svodova, samo stanovite florisne formule; a baš tih bizantinskih formula nikako nema u dalmatinskim crkvicama.

Najbolju potvrdu za svoję mišljenje nalazim i u crkvi sv. Mihajla.

Sl. 4. Uresna ploča iz crkvice Sv. Mihajla kod Stona
(sada kod Gospe u Lužinama).

Sv. Mihajlo je jedincati brod sa tri presvođena polja: jedan bačvasti svod u sredini i po jedan primitivni krstati svod sa strane ulaza i svetišta. Takova formula nije mi poznata ni u monumentalnoj arhitekturi evropskog Zapada ni u onoj Bizanta ni Istoka. Ona ne spada, barem, u poznate građevinske „tipove“ tih oblasti, a da bi se moglo pomišljati, da je u Dalmaciju dospjela iz tih krajeva. A da se identična formula i nađe kod kakve malene crkvice u kojoj zemlji, ili da se slična pojava i utvrdi pojedinačno i izuzetno drugovdje, to ne bi nikako bilo na uštrb mojeg nazora o sitnoj arhitekturi Dalmacije; jer je logično pomišljati, da se iz jedne daleke oblasti prenaša u drugu samo ono, što je u jednoj oblasti postalo pravilo, što je za jednu oblast tipično i kao takovo upada u oči i podražuje na imitovanje.

¹ Glavne crkve ovog prvog sloja monumentalne arhitekture u sredovjekovnoj Dalmaciji po uzoru južnoitalske benediktinske umjetnosti jesu: sv. Petar u Drazu na Rabu, te sv. Andrija i katedrala u Rabu; starohrvatske bazilike sačuvane u samim temeljima u Biogradu; starohrvatske

bazilike u „Kapitulu“ i u Biskupiji kod Knina (temelji i ruševine); sv. Petar u „Selu“ u poljičkom primorju. Sve su ove crkvice iz druge polovice XI. vijeka (isp. *Alman. Jadr. Str.* 1925. str. 156 i 157).

Pomanjkanje jačih i izravnih uticaja izvan rađa kod majstora dalmatinskih crkvice većom slobodom. Ne skučeni ograničenim brojem tipova, koje su crkvene potrebe i graditeljska praksa vodećih kulturnih zemalja ukalupili u određene oblike, ovi čedni majstori dalmatinskih crkvice ispoljavaju često svoju volju za gradnjem u raznovrsnim slobodnim florisnim kombinacijama: to je po mojem mišljenju jedino tumačenje čudnovate osnove sv. Mihajla. Možemo u ovom pogledu usporediti sv. Mihajla s drugim crkvicama starohrvatske periode kao na primjer sa sv. Donatom na Krku, sa sv. Lovrom u Zadru i s ruševinama u „Gradini“ u Solinu, kojima također nije naći para u graditeljstvu drugih zemalja.

Sl. 5. Uresna ploča iz crkvice Sv. Mihajla kod Stona (sada kod Gospe u Lužinama).

Crkvice sv. Mihajla ima uopće osebine dalmatinske sitne arhitekture starohrvatskoga doba: primitivnu tehniku nepravilnih krševa, koji su slijepljeni obilatom slojem malte (sl. 2); malene dimenzije, upravo minimalne obzirom na okolnost, da je sv. Mihajlo podignut po nalogu i volji jednog vladara (vidi lik kralja ktitora); uporabu različitih svodovnih oblika na malom prostoru, koja nije izazvana nikakvim konstruktivnim potrebama ni razlogom; stanovitu sklonost k centralnoj shemi, koja se ispoljava u onom bačvastvom svodu, što presijeca, po sredini građevine, krstate svodove; napokon, pojavu lezena na vanjskim i unutarnjim platnima crkvice.

Nego, crkvice sv. Mihajla pravi ipak na posjetioca, kojemu je familjaran izgled starohrvatskih crkvice Dalmacije, utisak, da je u nečem drugačija. Taj utisak izazivlje pretjerano izduženje raznih česti (mali prozorčići, niše) i raščlanjenje oblika u florisu i u strukturi crkvice, koja nadilazi sve, što se u tom pravcu javlja kod starohrvatskih crkvice u Dalmaciji. Pogledajmo na primjer floris crkve: zidne mase su gotovo iščezle u slijedu udubina (niše) i ispada (lezena)¹. A unutarnje lezene su raščlanjene u dva stepena; lukovi pak iznad niša se opetuju jedni poviše drugih.

¹ Floris identičan onom sv. Mihajla ponavlja se još samo jedamput u Dalmaciji i to u ruševi-

nama crkvice sv. Tome u Kutima u Boki Kotorskoj iz neodređenoga doba. Ruševine sv. Tome

Ovo zadnje podsjeća na graditeljsku praksu bizantinskog i srpskog graditeljstva, a isto tako i izmjena opeka i krševa, koja se zapaža u lukovima iznad niša. Nemamo, istina, u sv. Mihajla sistematski provedenu izmjenu slojeva opeka i krševa, kako imamo u Bizantu i Srbiji, a u manjoj mjeri i u jednoj ruševini u stonskom polju iz doba Nemanjića (sv. Mandaljena na Gorici); ali početak k tome je svakako tu. Možda ne bih smatrao navedene elemente drugim do li slučajnim analogijama, da nema u crkvi sv. Mihajla još drugih znakova, koji upućuju na to, da u toj crkvi dolazi do izražaja stanoviti uticaj nutarnjo-balkanske umjetnosti. Ti su znakovi: skrozimično freskiranje čitave unutrašnjosti crkvice od poda preko crkvenih stijena do vrha štropa, nepoznato starohrvatskim crkvicama Dalmacije, i lik kralja-ktitora, koji je složen prema ikonografskoj formuli karakterističnoj za umjetnost Balkana, u prvom redu Srbije.

Nego, crkva sv. Mihajla ostaje, u suštini, proizvod lokalne djelatnosti i u okviru zapadnjačke umjetnosti. Sv. Mihajlo spada, vidjesmo, u sloj *dalmatinske sitne arhitekture*¹. Njegova plastična dekoracija, vidjet ćemo, jest pleterna plastika tipična u ranom srednjem vijeku za dalmatinske građevine a italskog podrijetla; a slog njegovih afresko-slikarija je rustična deformacija italske slikarske umjetnosti. *Odvojena crta priliva stanovitog nutarnje-balkanskog uticaja pravi svakako zanimivijom ovu dalmatinsku crkvu.*

Imade li u arhitekturi sv. Mihajla elemenata, da odredimo njegovo doba? Jedva, ako hoćemo da to doba stisnemo u tijesne granice jednog stoljeća ili u još kraće razdoblje. Sitna arhitektura slobodnih forma, kojoj spada sv. Mihajlo, dominira u dalmatinskom graditeljstvu do polovice XI. vijeka; ali se ona i po tome javlja kroz XII. vijek sve do početka XIII. vijeka²). Mogu samo istaknuti, da napadno izduženje proporcija i opetovanje lukova i arkada u više stepena biva pravilo u bizantinskoj umjetnosti *tek iza g. 1000*. Međuto elemente za poblize datiranje crkvice naći ćemo u skulpturama i slikarijama.

IV. Skulptirana dekoracija crkvice.

(Karakter i doba.)

Sačuvani fragmenti plastične dekoracije crkvice sv. Mihajla urešeni su poznatim pleternim vajarijama, koje prate sve građevine ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji.

To su plosnate i plitke vajarije izgrađene na samom kontrastu udubljenog fonda i ispućenih dijelova ornamenta, što dopiru svugdje do iste visine. Nema kod tih kosousječenih uresa ni obline ni raznolikosti ploha plastične forme. Motivi, koji su crpljeni iz kasnoantikne umjetnosti kao lozice, zvijezdice, rozete, užeta, pa starokršćanski križići, simboličke ptice i zvijeri, a nadasve pleteri u raznovrsnim kombinacijama od prostog uzlja i pletenice do čitavih mreža isprepletenih prutića prekrivaju kao jednim tepihom ravne i neprofilovane površine oplata oltarâ, površine ciborijâ poviše oltarâ i površine ograda naokolo oltarâ, pa površine propovijedaonica i sarkofagâ, pače i površine pilastara, vratnih i prozorskih okvira i t. d.

ne poznam *de visu*. Radić datira crkvicu VIII. (!) a Stratimirović XIV. vijekom.

¹ I u srednjevjekovnoj Srbiji ima naravski malih crkvice, koje su podigli čedni seoski majstori; ali te se crkvice velikom većinom povadaju za uzorcima raznih škola monumentalne arhitekture i opetuju *en miniature* tipove tih škola,

kao tip na križ „raške“ škole ili tip trikonhosa moravske škole, isp. *Vjesn. dalm.* 1923. str. 34 nota 2. U Dalmaciji naprotiv „sitna“ arhitektura zahvaljuje svoje postanje i svoje osobine pomnijanju uticaja monumentalne arhitekture; a to zadnje je baš slučaj i kod crkvice sv. Mihajla.

² Isp. *Vjesn. dalm.* 1923. str. 27.

Mnogo se je pisalo o podrijetlu i o začecima ove plastičke umjetnosti. Jedni su tvrdili, da je pleterna ornamentika donešena na jug doseljenjem u Italiju barbar-skog plemena Longobardâ, a drugi da su pleterne skulpture plod rada i uticaja bizantinskih majstora u Italiji. Za neke su opeta pleterne skulpture prosto izopačenje kasnoantikne plastike, dočim su u nas te skulpture često slovile kao dokaz originalne hrvatske umjetnosti. Sudilo se je površno, na temelju samih generičkih srodnosti, mjesto da su se ispravnije uočile karakteristične osobine, koje, pored zajedničkih crta, razlikuju italsku pleternu plastiku od ornamentike Longobardâ i germanskih sjevernih naroda i od ranosrednjevjekovne plastične dekoracije Bizanta.

Da je to objektivno i savijesno učinjeno, odavna bi bili svi složni u tome, da se je tokom VIII. stoljeća u gornjoj i srednjoj Italiji formirala posebna plastična dekoracija, koju karakteriše konsekventna tendencija ka geometrizaciji. Ljudska figura i s njome ikonografski sadržaj nestaje iz tih skulptura; vegetabilni motivi (lozice) dobivaju izgled paralelnih crta; rijetke zvijeri i ptice, preuzete iz starokršćanske simbolike, razriješene su u slijed paralelno uparanih brazdica; a razne kombinacije troprutastog pletera dobivaju tako na objamu i značenju, da daju čitavoj ovoj umjetnosti svoj pečat i naziv. Najbolji kriterij pak, da raspoznamo pleternu ornamentiku Italije i onih pograničnih joj krajeva, kamo je ta ornamentika doprla, kao posebnu granu rano-srednjevjekovne plastike, koja o sebi stoji, jest konsekventna uporaba troprutastog pletera, pa stalna zaliha motiva, koji se sveder opetuju u tim skulpturama¹.

Dalmacija starohrvatskoga doba spada također u oblast italske pleterne plastike. Podudaranje pleternih skulptura iz Dalmacije s onim iz Italije ide daleko preko one samo generičke srodnosti, koja veže dalmatinske skulpture s dekorativnom plastikom drugih zemalja u rano srednjevjekovno doba: tu imamo radije podrobniju identičnost stila, tehnike, izbora i rasporeda motiva, koja isključuje svako drugo tumačenje do li ono izravne ovisnosti. Da se pak u našem konkretnom slučaju radi o uticaju Italije na Dalmaciju a ne obratno, jasno je po tome, što je ovaj slog u Italiji gotov, i dozreo već u prvoj polovici VIII. stoljeća, kada još nemamo nikakova znaka političkog ni crkvenog života u Hrvata pokrštenih tek oko god. 800., i što možemo samo u Italiji pratiti postepeno formiranje ovog stila pa odatle njegovo prodiranje u Hrvatsku preko Venecije i Istre (o. g. 800).

Nije time rečeno, da su pleterne skulpture u nas rad majstora doseljenih iz Italije. Obratno, uvjeren sam, da su naše pleterne skulpture, prema italskim uzorcima, najvećim dijelom izvedene od naših majstora. A crpim to uvjerenje već iz okolnosti, što se pleterna ornamentika javlja na našim crkvicama i usko je s njima spojena — u ono doba je zidar i vajar bio većinom jedan te isti majstor — a te su crkvice i svojim dimenzijama i neobičnim formama osnova i uporabom svodova skroz različite od prekomorske arhitekture, i po tom za stalno djela domaćih majstora.

Nego ima još nešto. Pleterna plastika Dalmacije je izvana recipirani slog, što međuto ne isključuje pojavu varijanta te umjetnosti u našim stanama. Pravilo je kod svake umjetnosti ili sloga, koji iz nekog kraja više kulture prelazi u periferične krajeve manje razvijene kulture, da se varijante recipiranog sloga javljaju najčešće i najizrazitije na prostornoj i vremenskoj granici rasezanja tog sloga, to jest da se javljaju u udaljenijim krajevima i na koncu trajanja dotičnog sloga. Tako je i u nas

¹ Isp. moja dva članka u *Startnaru*, Ser. III. knj. III. za g. 1924.—25. str. 46 ss i u *Almanahu Jadri*.

Str. 1925. str. 139 ss.

s pleternim skulpturama. *Baš skulpture sv. Mihajla jesu lijep primjer jedne posebne grupe pleterne plastike ograničene na Dubrovnik i njegovu okolicu, a uz to primjer interesantnih miješanih forama pleterne plastike u zadnjem stadiju prelaza k romanici.*

U provincijskoj sredini Dalmacije nije romanika izbila naprečac elementarnom snagom težnje za radikalnom obnovom umjetnosti kao u Italiji i drugovdje; nove tendencije su tu tek postepeno prodirale stvarajući prelazne forme pleternih skulptura, u kojima uresni motivi gube dotadašnji strogi linearni karakter, u kojima se i po koji novi motiv miješa u tradicionalnu zalihu ornamenata pleterne plastike, u kojima se, dapače, diskretno uvlači i dotle zabačena ljudska figura, a vraća ikonografski sadržaj. Sve to možemo zapažati na skulpturama u sv. Mihajla.

Pogledajmo na primjer dvije ploče, koje donosim na slici (4 i 5). Dominantan motivna njima je još uvijek troprutasti ornamenat. Ali koliko je slobode i novosti u uporabi tog motiva! Možemo u istinu te dvije ploče uvrstiti tako u pleternu plastiku kao i u ranoromaničku dekoraciju. Nov osjećaj prožimlje i ukusno crtane lozice na dovratnicima prozora (sl. 3). Ili pogledajmo donji prag prozora u apsidi (sl. 3): lozica izbija iz velike palmete u sredini. Jedna pletenica na jednom arhitravu iz sv. Mihajla — danas uzidanu u zgradi kod Gospe u Lužinama — završava također srolikom palmetom. A klasična palmeta je baš jedan od motiva, čija pojava karakteriše povratak rano-romaničke ornamentike ka tradicijama antike¹. Pa još mali detalj sa slike 3: mislim fragmenat s prikazbom dviju ptica, što piju iz kaleža. Ptice, što piju iz kaleža, jesu dosta običan motiv u starokršćanskoj simbolici, koji sadrži aluziju na svetu euharistiju. I u našim stranama poznata je takova prikazba na jednoj ploči iz Vida kod Metkovića, stare Narone, iz VI. vijeka² i na jednom još nepublikovanom fragmentu iz Kotora nešto kasnijega rimskoga doba. U razvijenoj i čistoj pleternoj plastici, koja zabacuje ikonografski sadržaj figura i simbolâ, koje ta plastika rabi samo izuzetno i dekorativno, dolaze samo dvije ptice, što kljuju grožđe ili drže grozd u kljunu, bez kaleža. Nego, pri koncu pleterne periode u nas, u doba, naime, kada je drugovdje romanička plastika, povratkom k figurалnoj ikonografiji, ponovno preuzela zadaću, da figurama i simbolima poučava vjernike, nalazimo u pleternim skulpturama dvaput prikazbu ptica, što piju iz kaleža; jedan je spomenuti fragmenat iz sv. Mihajla, a drugi je fragmenat, vrlo vjerojatno iz istoga doba, uzidan u dominikanskoj crkvi sv. Vinčenca Ferrerija u Župi kod Dubrovnika³.

Skulpture sv. Mihajla nijesu osamljena pojava već dio posebne južnodalmatinske grupe pleterne plastike, koja ima svoj posebni izgled i posebne motive,

¹ Bilježim još nekoliko primjera pojave klasične palmete u našoj pleternoj plastici iz prelazne periode k romanici: Dubrovnik, nadvratnik portala crkvice sv. Bartula s razvijenom profilacijom, koja odaje kasno doba, isp. sliku u *Starohrv. Prosvj.* III. str. 25; Knin, skulpture iz katedralne crkve u Biskupiji posvećene g. 1078., isp. sliku u *Šišića*, *Povijest Hrvata* I. 1925. sl. 232—33; Trogir, fragmenat uzidan u jednoj kući, isp. sliku u *Iveković*, *Dalmatiens Architektur und Plastik* I. Tekst str 10; Zadar, fragmenat iz crkvice sv. Nedjelje iz 2. pol. XI. v., isp. sliku u *Ivekovića*, o. c. Tab. 131 (fragmenat muzealne zbirke pod br. 9).

² Isp. sliku u *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 1906. Tab. V.

³ Fotografiju ovog fragmenta dobio sam od g. A. Zaninovića. — Bilježim još par primjera figurалnih predstava na pleternim skulpturama kasnoga doba: Knin, fragmenat s figurama i s likom Marijinim iz katedralne crkve u Biskupiji (1078.), isp. *Starohrv. Prosvj.* I. str. 8 i II. str. 212 ss; Zadar, ploče u muzeju sv. Donata s nizom prizora iz evandjelja iz crkvice sv. Nedjelje (2. pol. XI. v.), isp. *Iveković*, o. c. Tab. 132; fragmenat u istom muzeju s prikazbom *Visitatio* iz crkvice sv. Lovra (2. pol. XI. v.), isp. *Iveković* o. c. Tab. 131 (broj muzealne zbirke: 28).

a javlja se u Dubrovniku i njegovoj okolici, Župi i poluotoku Ratu. Karakterističan je za tu grupu plastike ures na cik-cak, koji zatvara malene izdubene trokutiće, pa uvijek opetovana uporaba ornamenta malih lukova rastavljenih ravnom crticom, koji se raznoliko križaju i isprepliću. Bilježim u noti nekoliko primjera tih motiva u sv. Mihajla i u drugim mjestima¹.

Skulpture sv. Mihajla mogu nam poslužiti za približno datiranje crkvice. Oko sredine XI. vijeka, uspoređo s pojavom u Dalmaciji prvih skulptura ranoromaničkog karaktera, javljaju se i pleterne skulpture miješanih oblika. *Terminus post quem* za pojavu tih pleternih skulptura kasne, prelazne faze možemo odrediti, radi više razloga, polovicom XI. vijeka: 1. zadnji sigurno datirani primjeri čiste pleterne plastike u Dalmaciji jesu fragmenat iz crkve sv. Marije na Poljudu kod Splita podignute oko g. 1020. i dio ciborija, sada u Muzeju sv. Donata u Zadru, s natpisom prokonzula Grgura iz god. 1033.—1036. (*Vasić* o. c. sl. 123); 2. čistu rano-romaničku plastičnu dekoraciju, koja se već sasvim otrešla motivâ i sloga pleterne² plastike, imamo već u crkvi sv. Petra u Drazi na Rabu iz g. 1060. i u crkvi sv. Nikole u Varošu u Splitu sagrađenoj oko g. 1069; 3. miješane prelazne forme pleterne plastike, kao u sv. Mihajlu, imamo na skulpturama iz katedralne crkve u Biskupiji kod Knina posvećene g. 1078. i na glagolskoj ploči u Baškoj iz g. 1110.² *Terminus ante quem* pak određuje činjenica, da je u XIII. vijeku vladala u Dalmaciji romanika u svom cvatu. U to doba javljaju se još rijetko pojedini motivi pleterne ornamentike u skulpturama, koje su inače po ikonografiji, slogu i tehnici romaničke kao na primjer na skulptiranim drvenim vratnicama i na drvenim kornim sjedalima iz XIII. vijeka u splitskoj katedrali (isp. Ivek. o. c. Tabla 215, 218), a podržavaju se ti motivi pogdjekad i u nekim seoskim skulpturama, na primjer u ploči s basreliefom sv. Jurja na konju u crkvi u Žrnovnici kod Splita ili u basreliefu sv. Petra s ćirilskim natpisom iz crkve sv. Petra iz doba Nemanjića u stonskom polju³. Baš ta zadnja skulptura iz Stona za nas je od važnosti, jer nam dokazuje, da se je u Stonu u XIII. vijeku pleterna plastika kao slog već posvema izživjela i da životari samo u rustičnoj degeneraciji i to kao ornamentalan motiv figuralnih skulptura.

Između ovdje utvrđenih termina, to jest u drugu polovicu XI. vijeka ili u XII. vijek padaju prema tome i skulpture sv. Mihajla i s njima gradnja crkvice. Napominjem još jednom, da je skulptirani okvir sjevernog prozora još *in situ*, i da je tomu prozoru prilagođena dekoracija u afresku: crkvice, skulpture i afreski jesu dakle iz jednog te istog doba.

Pri koncu još par riječi o umjetničko-estetskoj vrijednosti skulptura sv. Mihajla. Često, kada je govora o našim pleternim skulpturama, negiramo im — zastrašeni nemarnom izvedbom nekih od tih skulptura i primjenom na te skulpture

¹ Motiv na cik-cak: sv. Mihajlo, fragmenat iznad prozora u apsidi, sl. 3. i portal crkvice; Dubrovnik, portal crkvice sv. Bartula i jedan kapitel u dubrovačkom Arkivu. Motiv isprepletenih lukova rastavljenih crticom: sv. Mihajlo, sjeverni prozor u crkvi i fragmenti prenešeni sa sv. Mihajla u apsidalni prozor crkve Gospe u Lužinama u stonskom polju; Janjina na poluotoku Ratu, fragmenti iz crkvice sv. Jurja, isp. sliku u *Bjelovučića* o. c. Tab. 2; Dubrovnik,

razne još neobjelodanjene skulpture, koje se nalaze raštrkane u Arkivu, u Općinskom Muzeju, u dvorištu državne gimnazije i u sv. Nikoli na Priekom; Župa kod Dubrovnika, spomenuti fragmenat iz crkvice sv. Vincenca F.

² Isp. moj članak u *Almanahu Jad. Str.* 1925. str. 146 i sl. str. 129.

³ Isp. *Abramičev* članak u *Starohrvatskoj Prosvj.* Nova Serija God. I. Sv. 1—2, 1927., i *Bjelovučić* o. c. Tab. IV.

Sl. 6. Slika kralja-ktitora u afresku.

visoko uzdignutih obrva, ozbiljnog pogleda i u bore nabrana čela; duga kosa i brada kraljeva je već nešto prosijeda. Kralj nosi modrikastu kratku pripasanu tuniku, a poviše toga bogat tamnocrveni kosokarirani plašt optočen širokim, dvostruko kariranim rubom tamnije boje¹. Plašt je zakopčan visoko, ispred prsiju, kopčom iskićenom biserjem i drugim kamenjem; rubom biserâ i dragoga kamenja završava i donji kraj kraljeve tunike. Gornji kraj haljine završava neke vrsti ovratnikom. Ispod tunike vire noge u tamnocrvenim crno-kariranim bječvama. Postole su također tamnocrvene i jednostavne forme. U rukama kralj drži model crkve (opis modela

neumjesnog mjerila klasične umjetnosti — uopće „stil“ i ističemo samo njihovu dekadencu i surovost. A ipak, bolji primjerci tih skulptura, to jest oni, u kojih je dekoracija, vjerojatno pomoću ravnala i šestila, točno crtana, pokazuju nam, kako je jak u tih skulptura osjećaj za stilsku dekoraciju i za ukusno kićenje površina: ploča iz sv. Mihajla (sl. 5), sigurno jedna od ljepših pleternih skulptura u nas, dokazuje, kako su naši rano-srednjovjekovni majstori na polju čiste dekoracije znali postići lijepih efekata, usprkos svojeg inače ograničenog vajarškog umjeca.

V. Slikarije afresaka.

(*Ikonografija, slog i doba.*)

Opis i ikonografija afresaka. U niši lijevo od negdašnjeg ulaza u crkvicu bile su dvije slike, jedna nad drugom.

U donjem dijelu niše vidi se još čitava figura jednog kralja s crkvicom u rukama (sl. 6). Naslikan je na pozadini koju sačinjavaju tri vodoravna pojasa zelene, modre pa opet zelene boje. Vrlo je izrazita kraljeva glava (sl. 9): pokazuje koštunjavu i energičnu osobu

¹ Fond plašta je tamno-crven, koso-karirani ures na njemu je smeđe boje, a mali križići modri-

kaste boje. Bordira plašta je tamno-crvena; a karirani ures na njoj modrikast.

vidi gore)¹. Kruna na kraljevoj glavi je gore ravna i s tri križića, a sa strane produžuje se prema dole u dva uhobrana, koji su kao i čitava kruna iskićeni biserjem i dragim kamenjem² (sl. 16).

Kostim kraljev odgovara, u svim detaljima oblikâ i dekora haljina, nošnji vladarâ XI.-XII. vijeka na Zapadu Evrope (sl. 8). Za razliku od ornata vladarâ Bizanta i onih balkanskih zemalja, koje su se razvile pod uticajem Bizanta, a koji se ornat sastoji u poznatoj bogatoj hlamidi svečanog izgleda, koja tijesno obavija tijelo uokolo a spuštena je duboko do nogu i dugih je rukava, tako da se ne vide ni bječve ni donja tunika (sl. 12), vladari na Zapadu nosili su kraću tuniku i poviše nje lako prebačeni otvoreni plašt, u kojemu su se mnogo slobodnije kretali od svojih drugova na Istoku usko obavijenih haljinama poput kakvih idola. Zapadnjački tip kraljeve nošnje u sv. Mihajla ne trebam, mislim, dalje dokazivati (isp. sl. 6 i 8). Upozorit ću samo na okolnosti, koje utvrđuju prije naznačeno datiranje. Šareno iskićeni štofovi (njem. *gemusterte Stoffe*) kraljeva plašta i bječava s kari-ranim i koso-kariranim dekorom (njem. *Muster*), u kojemu su još mali križići, bili su osobito u modi u XI.—XII. vijeku, a dobavljali su

Sl. 7. Detalj slike u afresku u nisi lijevo od ulaza.

se većinom iz Bizanta i Istoka³. Šareni skupocjeni štofovi iz Bizanta javljaju se, istina, u krugovima zapadnih dvorova i prije g. 1000., ali je na njima drugačiji dekor; pored toga u to ranije doba (prije g. 1000.) nose kraljevi i carevi na Zapadu još uvijek stare franačke *fasciotae* to jest bječve vezane isprekrižanim trakovima remenja

¹ Crkvice je bijele boje; detalji na njoj modri i crveni.

² Metalno tijelo krune prikazano je tamno-crvenom bojom; biseri su bijele točke, a prelijevanje dragog kamenja predočuju pačetvorine i rombusi, koji su pô i pô crne, zelene i žute boje.

³ Isp. slike u *Essenwein*, Kulturhistorischer Bilderatlas II. Mittelalter 1883. Tab. XXXIV—XXXV, XXXVIII, XXXX; *Weiss*, Kostümkunde 1863. II. sl. 231-33, 241-42; *Bertaux*, L'art dans l'Italie méridionale 1904. sl. 53 i 76.

do ispod koljena¹. Trinaestim vijekom dolaze pak u modu široke i duge haljine, koje prekrivaju noge i otimlju vidu bječve, i na kojima nestaje šarenog dekora i bogatih bordira karakterističnih za XI.—XII. vijek². Svi detalji, dakle, kostima našeg kralja, osobito karirani plašt sa širokom bordirom pa vidljive bječve od iskićenog štofa govore za XI.—XII. vijek³. O obliku krune bit će govora u posebnom poglavlju (VIII.).

Afresko kralja spada ikonografski u seriju portreta vladarâ ktitorâ (utemeljiteljâ) crkava i samostanâ poznatu u umjetnosti Bizanta i Balkana. Graditelj crkve s modelom crkve u rukama je zapravo motiv poznat već u starokršćanskoj umjetnosti. U mozaicima i afreskima Rima i Italije iz ranog srednjeg vijeka dolazi ktitor ili *donator* — obično je to papa ili koji biskup — u svečanoj alegorijskoj kompoziciji crkvene apside. *Donator* s crkvom u ruci stoji zadnji u nizu svetaca, koji se okupljaju okolo Krista ili Marije⁴. Nešto drugačiji je tip ktitora u Bizantu i u umjetnosti balkanskih naroda. To su portreti visokopoloženih utemeljitelja crkava, najčešće vladarâ, namijenjeni u prvom redu reprezentaciji i veličanju osoba, koje predstavljaju; ktitor je prikazan realistično, obično u odjelitoj kompoziciji, često u krugu svoje obitelji, a uvijek insigniran znakovima svojeg položaja i moći, s križem u ruci ili kako podnosi crkvu svecu, kojemu je crkva posvećena. Najobičnije mjesto ktitora u crkvama na Balkanu jest nedaleko ulaza u crkvu, u narteksu ili na zapadnom zidu crkve⁵. Tako je i kod našeg kralja. Naslikan je odmah do ulaza u crkvu i prikazuje model neke crkve liku sv. Mihajla, koji mora da je bio na zapadnom zidu. Taj je dio crkve propao i s njim lik sveca zaštitnika crkvice, kojemu nema nigdje traga u sačuvanim ostacima afreska.

Opisana ikonografska kompozicija ima svoj korijen u realistično-reprezentativnim tendencijama profane umjetnosti bizantinskog carskog dvora i u tradiciji bizantinskog realističnog portreta. Ali najljepše se je ta kompozicija razvila u srednjevjekovnoj srpskoj umjetnosti. U srpskim zadužbinama srednjeg vijeka ima vrlo brojna serija prikazaba ktitorâ. U njima su prikazani malne svi članovi nemanjićke dinastije počamši od rodonačelnika Nemanjićâ Stefana Nemanje; ali najstariji danas sačuvani afreski sa portretima ktitorâ nijesu, regbi, stariji od prve polovice XIII. vijeka. Čitav taj i za historiju i za umjetnost vanredno važan materijal jedva je publikovan⁶. Tra-

¹ Isp. slike *Essenwein* II. Tab. XV; *Weiss* II. sl. 220. 225. *Fasciolar* dolaze katkada i kod vladara XI. vijeka, primjerice kod jedne slike njemačkog cara Henrika II. (1002.—1024.), koja prikazuje tog cara u kostimu, koji je još i s drugih detalja konservativan, starinski (isp. *Weiss* II. sl. 233 a). I hrvatski kralj na basreliefu splitske krstionice, iako vrlo vjerojatno iz XI. vijeka ima na nogama *fasciolar*, sl. 13.

² Isp. *Essenwein* II. Tab. L, LXI ss; *Weiss* II. sl. 243 ss. Citiram slike iz dvaju starijih udžbenika, koje imam pri ruci; ali isto potvrđuju vrlo brojne slike kostimâ tih vijekova u svakom udžbeniku i djelu srednjevjekovne umjetnosti osobito slikarstva. Naravno ne smije se kod toga ići u potražnju za eventualnom iznimkom, već treba uočiti prosječnu običajnu nošnju, koja nam daje kriterij za datiranje.

³ Bilježim samo, da je tunika našeg kralja u sv. Mihajla dosta kratka za prosječni tip XI.—XII. vijeka; ali takova dolazi i kod njemačkih vladara toga doba, iako rjeđe, isp. *Weiss* II. str. 531 i 535.

⁴ Isporedi na primjer rimske mozaike u *van Berchem-Clouzot*, *Mosaïques chrétiennes du IVe-Xe siècle* sl. 138, 221, 224, 241, 248, 252, 276, 290, 298, 311 i 314; ili afresko u Akvileji iz XI. vijeka u *Lanckoronski-Swoboda*, *Der Dom von Aquileja*, Tab. XIV.

⁵ Isp. članak o ktitorima *Markovića V.* u *Priložima za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. V. 1925. str. 113.

⁶ Isporedi, pored prije spomenutog članka *Markovića, Pokryškin*, *Pravoslavna crkvena arhitektura* 1906. Tab. 18, 19, 34, 57—58, 75 i 88; *Millet*, *L'ancien art serbe* 1919. sl. 6, 12—15,

dicija portretâ ktitorâ jest svakako starija od prvih sačuvanih primjeraka. Prvi spomen o portretu ktitora u našim krajevima nalazi se u jednom natpisu, koji kaže da je ban bosanski Kulin († 1204.) podigao crkvu i u njoj „postavio svoj obraz“¹. *Ktitor sv. Mihajla jest, kako ćemo vidjeti, jedan naš vladar, kralj Zete (1077. do 1150.), te prema tome najstariji i prvi u redu između svih danas sačuvanih portreta srpskih vladara.*

Poviše portreta kralja-ktitora jest slika, od koje jesa mo donja polovica sačuvana. Po onome, što je ostalo, vidi se lik, koji stoji, odjeven klasičnim palijem i tunikom i sa sandalima na bosim nogama; pred tim likom kleči drugi lik s rukama prekrštenim preda se (sl. 7)². Tko to kleči pred Kristom ili apoštolom? Jer Krist ili apoštol mora biti lik, koji stoji, i po svojem klasičnom kostimu i po bosim nogama u sandalima. Prizor iz Kristova života ili iz života kojeg sveca ne bi bio ipak ovdje na mjestu. Gotovo bih rekao, da je ovdje u gornjem dijelu niše, pored kralja-ktitora predstavljena niže po reprezentativnoj bizantinsko-balkanskoj formuli, bio prikazan ktitor ili druga osoba u vezi s gradnjom crkve kao *adorant*, koji kleči pred Kristom, po formuli koja iako nije bila nepoznata ni Bizantu, bila je ipak osobito voljena u umjetnosti Zapada — da nijesu klečeći adoranti obično prikazani vrlo maleni prema božanstvu, što ovdje nije slučaj³. Do te slike, na vanjskom dijelu niše, vide se ostaci dviju figura u svečanom svjetovnjačkom plaštu od karirane štofe slične onoj kralja (glave i ovdje fale). Dolje na pilastru do kralja, ostaci su slike jedne svetice (donje odijelo zeleno, gornje crveno).

Između kraljeve slike i adoranta pred Kristom (?) je dekorativni pojas tamno-smeđe boje optočen s gornje i s donje strane jednostavnim uresom (njem. *Lappentmotiv*). Ispod kraljeve slike jest bordira sa nizom dragog kamenja. Na zidu desno od kralja, je modro polje sa crnim i zelenim zvjezdicama. Sve su to obični dekorativni motivi romaničkog slikarstva, koji u jednostavnijoj, u našoj crkvici i mnogo siromašnjoj formi opetuju dekoraciju zadnje antike: svi spomenuti motivi nahode se, na primjer, u sjajnim mozaicima VI. vijeka u Raveni⁴.

Sl. 8. Car Henrik II. (1002.—1024.).
Po minijaturi.

22 i Tab. I.; *Starinar* g. 1907. str. 118, g. 1908, str. 126-27 i g. 1925. str. 19-20 i 30; *Petković*. Studenica sl. 71-72; *Narodna Starina*, Zagreb Br. 5 str. 99 i t. d.

¹ Isp. *Marković* u *Prilozima* i t. d. str. 113.

² Kod lika, koji stoji, je tunika svijetlo-smeđe boje, a palij tamno-crvene boje; nabori ha-

ljina su naznačeni debelim tamno-crvenim i bijelim crtama. Lik, koji kleči, nosi donju haljinu od žućkasto-smeđe boje a plašt zelenkaste boje.

³ Isp. *van Berchem-Clouzot* o. c. sl. 277, 281 i 309 i *Bertaux* o. c. Tab. III. 2. i XI. 2.

⁴ Isp. *van Berchem-Clouzot* o c. sl. 197-98 i 202.

Sl. 9. Glava kralja-ktitora (Detalj iz sl. 6).

U niši crkvice nasuprot kralja naslikan je mladi svetac u vojničkom kostimu: u desnici mu se modrikasto svijetli mač, lijevicom drži tamnocrveni štit, a oko glave mu je žuti svetački vijenac. Svetac-ratnik nosi vrlo kratku donju haljinu zelene boje. Oko vrata ima neke vrsti ovratnik. Donji rub tunike mu je iskićen dragim kamenjem. Na nogama ima duge crvene bječve urešene crnim dekorom romba¹. Glava i ovog afreska nije bez izraza: pokazuje simpatičnog mladog i ozbiljnog ratnika. Bez brade je i bez brkova; a duga, regbi pomno češljana kosa pada mu bujno na zatiljak (sl. 10).

Od osobita interesa za nas su oblici štita i mača, koji mogu da nam posluže za približe datiranje. Štit je jajolike forme i zašiljen pri donjem kraju. To je *tipičan oblik štita u XI.—XII. vijeku*. Do oko god. 1000. štitovi pokazuju normalnu okruglu ili jajoliku formu, a iza toga doba donja

se strana štita redovito suživa u šiljak kao na štitu našega sveca. *Terminus ante quem* daje nam pak okolnost, da se u štitovima XIII. vijeka gornja dotle zaobljena strana ispravlja u ravnu crtu, čime štit dobiva oblik trokuta, što još nije slučaj u štitu našeg sveca². *Isto doba XI.—XII. vijeka odaje i oblik mača s oduljom nakrsticom na balčaku i sploštenim polukruglim vrhom drška*. Najstariji mačevi do oko g. 1000. imaju kratke nakrstice na balčaku, koje jedva idu preko širine oštrice mača. Takovi su i mačevi u kninskom muzeju nađeni u starohrvatskim grobovima³. Iza g. 1000. biva nakrstica dulja, kao na maču našega sveca. Trinaestim vijekom pak okrugli ili jajoliki vrh drška zamijenjuje dotadašnje prečke u obliku sploštenih gljivica ili po-

¹ Zelena tunika svečeva ima detalje i nabore naznačene zelenom i bijelom bojom. Na crvenom plaštu karirani ures je crne boje. Rub oko štita je bijele boje; a rub svetačkog vijenca bijele, crne i crvene boje. Fond slike je i ovdje, kao i kod svih ostalih slika, zeleno-modro-zelene boje u tri vodoravna pojasa. Ispod svečeve slike je ista dekorativna bor-

dira dragog kamenja i biserja kao ispod kraljeve slike.

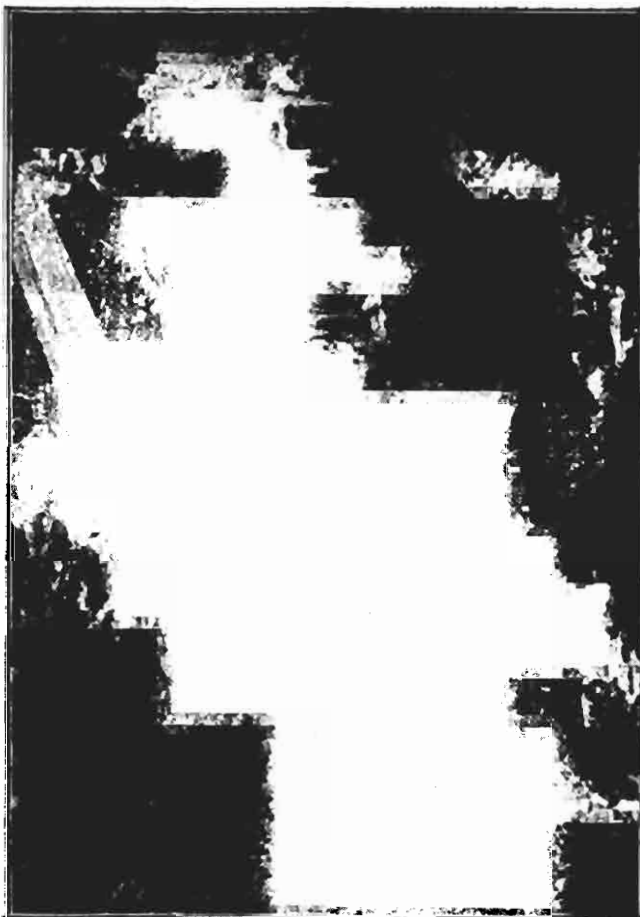
² Isp. *Enlart*, Manuel d'archéologie française 1916. III. Le costume str. 450; *Essenwein*, II. o. c. table passim i *Welss*, II. o. c. passim (tekst osobito str. 627 i 641).

³ Isp. *Starohrv. Prosv.* g. 1895. str. 203 i g. 1897. str. 99.

lukruglica¹. Mač sveca u sv. Mihajla ide dakle po svom obliku u doba iza g. 1000. (duga nakrstica balčaka) a prije g. 1200. (vrh drška još u obliku gljivice). I dekor rombâ na bječvama dolazi u kostimu XII. vijeka; za karirani štof plašta utvrdismo već gore doba XI.—XII. vijeka.

Svetac-ratnik naše crkvice je najvjerojatnije sv. *Juraj*. Za to govore svečevi atributi vojnika u sjajnoj opremi i njegovo mlado doba, pa dio natpisa do svečeve glave u latinskim pismenima GIVS. Početna slova svečeva imena prekriva još malta, koju ne mogoh odstraniti od straha, da se čitava oveća partija afreska ne odlijepi od zida. Kada bude do godine fiksiran ovaj dio afreska, moći će se čitati svečevo ime; za sada čitam; (GEOR)GIVS².

Veliki ugled, koji je sv. Juraj, svugdje pa i u našim krajevima, uživao u srednje doba, osobito prijemu za viteške podvige, dostatnim nam je tumačenjem činjenici, da taj svetac zaprema u crkvi odlično mjesto nasuprot kralja. U našoj mašti živa je u prvom redu predočba ovoga sveca u romantičnoj ulozi viteza, koji kopljem ubija zmaja, ali je ta kompozicija nastala tekar povodom jedne legende pisane u XI. vijeku i javlja se u umjetnosti Italije najranije u prvoj polovici XII. vijeka a u Njemačkoj u prvoj polovici XIII.³ vijeka. Naravski je prema tome, da je majstor slikar u sv. Mihajla prikazao sv. Jurja još prema starijoj ikonografskoj formuli mladoga ratnika sa štitom i mačem u rukama.

Sl. 10. Glava slike sv. Jurja.

¹ Isp. *Truhelka*, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, str. 39; *Essenwein* II. table passim i *Weiss* II. passim (tekst osobito str. 628 i 652).

² Jednostavni oblici slova natpisa ne pružaju nikakova oslonja za 'pobliže datiranje afresaka. . . . GIVS može biti i dočetak imena drugog sveca vojnika: *Sergius*. Ali taj svetac je obično nešto drugačije prikazan u kostimu vojnika careve garde. Inače štovanje ovoga zadnjega sveca bilo je poznato i u našim stranama. Bilo je

crkava posvećenih ovom svecu u Baru, u Kotoru, u Dubrovniku (brdo nad ovim gradom zovu „Srd“), na otoku Koločepu i Korčuli, pa i u okolici Stona (sv. Srd na Milima); u crkvi sv. Sergija i Bakha na Bojani kod Skadra ukapali su se kraljevi Zete, od kojih je jedan, kako ćemo niže vidjeti, dao podignuti našu crkvicu (isp. *Jireček*, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens* i t. d. 1904. str. 54 i *Bjelovučić* o. c. str. 53.

³ Isp. *Künstele*, *Ikongraphie der Heiligen*, 1926. str. 264 i 268.

Sl. 11. Glava slike Sv. Ivana.

u prijeteći proročki gest. Od jakog je efekta svečeva glava, ovjenčana svetačkim vijencem, s dugom razbarušenom kosom i nizdol puštenim brčinama, a mrka izgleda i strašno nemirnih očiju (sl. 11).

Sv. Ivan predstavljen je po običajnoj ikonografskoj formuli. Neumoljivog propovijednika pokore označuje strogo lice, duge razbarušene kose, visoko u znaku prijeteće podignuti kažiprst desnice i grubo zauzlani plašt s resama. Prost plašt s dugim resama zamijenjuje životinjske kože s dugim dlakama, kojima se svetac u pustari prekrivao. Kao preteču i proroka Kristova pokazuje ga onaj zavijeni listić (*rotulus*) u lijevici, na kojemu se obično čitaju prorokove riječi: *ecce agnus dei*² i t. d. Za čudo na listiću našeg sveca nema nikakova natpisa, a sam listić je modrikaste boje kao ocalni mač sv. Jurja. Očito je, da majstoru slikaru afreska nije bio potpuno jasan smisao i svrha toga listića. Ikonografske formule stvarane su u srednjem vijeku

¹ Na gornjem crvenom plaštu su konture i nabori naznačeni crnom i tamno-crvenom bojom, a na donjoj zelenkastoj haljini crno-smeđom i tamno-zelenom bojom. Osvjetljena mjesta označuju bijele crte.

² Isp. *Folnesics*, Die illuminierten Handschriften in Dalmatien 1917. str. 28, 55 i 56, sl. 32, 68 i 69.

Slika, koja je bila po-
više sv. Jurja, propala je,
jer se je na tome mjestu
zid crkvice srušio. Druga
niša ima s jedne i s druge
strane samo malo tragova
afreska: nejasne tragove
slika u niši i na pilastru
desne strane i ostatke dra-
perije ispod prozora u niši
lijeve strane (od ulaza).

Treća niša lijeve strane
nema više afresaka, ali je
u nasuprotnoj niši desne
strane sačuvan afresko sv.
Ivana Krstitelja i poviše
njega donji dio neke druge
slike.

Sv. Ivan je visoka i duga
figura isposnika. Preko ze-
lenkaste donje haljine pre-
bacio je jarko-crveni plašt,
koji mu otraga duboko dolje
pada a sprijeda je grubo za-
vezan u uzao; s ruba plašta
vise rese¹. U lijevici drži
svetac modrikasti svitak
(*rotulus*); a desnicu, preko
svake mjere izduženu, diže

u velikim centrima skolastične učenosti na Zapadu Evrope. U provincijsku sredinu Dalmacije, pogotovo u manja mjesta kao što je Ston, dolazile su te formule dijelom iskrivljene, dijelom neshvaćene. Imamo u nas primjera za to i kod djela, koja su daleko naprednija od crkvice sv. Mihajla: monumentalan Radovanov portal na trogirskoj katedrali (1240.) kod prikazbe dvanaest mjeseci u godini donša samo šest mjeseci, a razvijeni listići, na kojima stoji oznaka odnosnog mjeseca, ostali su svi bez natpisa¹.

Poviše sv. Ivana u istoj niši su ostaci druge slike. Jedna figura bosih nogu u zelenkastoj haljini sjedi na prestolju iskićenu biserom i dragim kamenjem: to je sve, što se još razabire, a premalo je, da se odredi ikonografsko značenje negdašnje slike.

I na zidu iza oltara ima ostataka afresaka. U dvjema uzanim nišama sa strana apside vidi se po jedan svetac odjeven u svečano karirano odijelo, bogato iskićeno bordirama bisera i dragog kamenja (vertikalna bordira na crvenom, kariranom plaštu, a vodoravna bordira na rubu donje, zelene tunike). Kostim, koji podsjeća na nošnju na bizantinskom dvoru, mladenački i ponešto ženskunjav izgled tih svetaca i njihovo mjesto u crkvi kod oltara dopušta nagađanje, da su to *sveti arhandeli*, iako nijesam uspio da uočim običajne attribute njihove (vrpce oko glave, krila, štap, globus u rukama). Ispod arhandela s desne strane tragovi su jako oštećenog sveca u crvenoj haljini, a bez glave.

U srednjoj, velikoj niši apside vide se ostaci velikog križnog svetačkog vijenca oko Kristove glave. To je kasnija radnja bez vrijednosti. U ostacima izvornog starijeg afreska poviše Kristove glave vide se dvije, regbi, gole figure, koje kao da se klanjaju nekoj figuri ili kompoziciji u sredini.

I na svodu ispred apside sačuvani su ostaci afreska: poprsje sveca, koji s ugla svoda rukom ukazuje na medaljon u sredini svoda (Krist u medaljonu i evanđelišti?)² Kada se ovi afreski bolje očiste, možda će se moći nešto detaljnije i sigurnije reći o njihovu ikonografskom značenju.

Stil i doba afresaka. Slikarije u crkvi sv. Mihajla izvedene su u čistoj afresko-tehnici, to jest slikanje je izvršeno na još svježoj malti, prije nego se ova osušila. Podloga malte je čvrsta i glatka. Slikarije su stoga dobro izdržale vijekove i nevjeme u na pđ porušenoj crkvi. Samo su oni dijelovi slika, koji su bili vidljivi i izloženi zraku i suncu i prije čišćenja afreska od žbuke, koje je prošle godine izveo prof. Sternens, nešto izbljedjeli.

Afreski sv. Mihajla imaju osebine sloga ranoromaničkog slikarstva. Majstor niže figure na dekorativnom fondu bez oznake krajolika ni interieura; a figure su slikane većma konturiranjem bojadisanih ploha (njem. *Konturmalerei*) nego li modelacijom svijetla, sjena i polusjena.

Pozadina afresko-slikarija u sv. Mihajlu je razvedena u tri vodoravna pojasa zelene, modre pa opet zelene boje. Ovaj način prikazivanja pozadine ima svoj korijen

¹ Kod mjeseca janura je nosioc listića za oznaku mjeseca tako nespretno umiješan u jednu sliku s likom, koji, grijući se kod vatre, personificira januarsku studen, da su prvi opisivači trogirskog portala vidali u prikazbi tog mjeseca strojarnu kožu (isp. *Eitelberger*, *Die mittelalter-*

lichen Kunstdenkmale Dalmatiens 1884. str. 205 sl. 53 i *Jackson T. G.*, *Dalmatia, the Quarnero and Istria* 1887. II. str. 117).

² Inkarnat poprsja je žut, a konture zelene; trag aureole ili medaljona u sredini svoda još je vidljiv.

u konvencionalnom predočivanju zemlje, obzorja i atmosfere u slikarstvu kasne antike, koja se u tu svrhu služila gradacijom boja u širokim vodoravnim pojasi: neshvaćanjem intencija antiknih majstora, pretvoriše srednjovjekovni majstori te pojase u čistu dekoraciju. Najkonsenkvntnije je to provedeno u afreskima sv. Mihajla. I u italiskim afreskima česti su, istina, modri i zeleni pojasi pozadine; ali su barem figure obično postavljene na smeđe-žutom pojasu zemlje¹.

Neplastična, linearno-dekorativna tendencija afresaka sv. Mihajla najkonsekvntnije je provedena u šareno-kariranim haljinama figura. Tu nema ni traga kakovom plastičnom isticanju detalja, ni skupljanju haljina u nabore, već je na fondu jedinstvene boje jednostavno nanešen dekor (*Muster*) haljine u drugoj boji ili u raznim drugim bojama (karirani plašt kraljev, sl. 6 i 9, plašt sv. Jurja, sl. 10, plaševi dvaju arhandela). Haljine, naprotiv, jedne boje razveo je majstor u nabore i dao im neku sumarnu modelaciju tamnijih i svjetlijih mjesta. Ali ta je modelacija provedena na vrlo konvencionalan način i to tako, da detalje i nabore haljina, koji su naznačeni debelim crtama u tamnijem tonu boje haljine ili crtama smeđo-crne boje, prate bijele crte, koje navodno označuju osvijetljene partije haljina. Vidi o tome note 2. na str. 95. i notu 1. na str. 98. Linearni, kaligrafski karakter nabora, kojih je nenaravna igra sama sebi svrha, i koji ne vezuju detaljne forme u plastičnu cjelinu, najbolje možemo uočiti na slici 7.

Slično je i slikanje glava i golih dijelova tijela. Temeljna boja inkarnata je zemljano-žuta. Na njoj su, crno-smeđom bojom, dane konture lica, očiju, obrva, nosa, usta, naborâ čela (kod starijih osoba), prstiju, ruku i t. d.; deblje ili tanje zelene i bijele crte prate i podcrtavaju te konture. Ovaj sumaran postupak je skrajna shematična redukcija bizantinske modelacije zelenkastim sjenama i polusjenama i bjelkastim svijetlima.

Osvjetljenje partija oko ustiju predočeno je, na primjer, sa nekoliko bijelih piknjica (sl. 9—11). Duboke sjene ispod očiju pretvorene su u oštro konturirane zelene trokute, što, poput mjehurâ, vise ispod očiju (sl. 10). I jagodice na licu — inače uvijek crvene — označio je majstor sv. Mihajla zelenim mrljama. Majstor uopće rado rabi zelenu boju: poprsje na svodu ima sve konture lica u zelenoj boji. Značajan za majstora je i način, kojim je slikan kraljev nos (sl. 9). Jako crno-smeđu konturu nosa, viđena u *profilu*, prati neposredno bijela crta s čudnovatim polukruglicama, navodno svijetlim točkama nosa, pa nešto dalje ravna okomita zelena sjena, kao da je nos gledan *sučelice*: očito majstoru nije bila sasvim jasna funkcija bijelih svijetla i zelenih sjena, koje je iz Bizanta poprimilo onovremeno slikarstvo svih zemalja.

I crtež afreska sv. Mihajla odaje lokalnog, rustičnog majstora. Ima nešto naivnog i pučkog u označivanju ušiju bijelim kolačićem, u predočivanju prstiju prostim kukama, ili u onom preko mjere pretjeranom produženju desne podlaktice i kažiprsta u sv. Ivana, koji propovijeda pokoru. Ali se ne može zaniijekati, da majstor sv. Mihajla postizava, u glavama svojih likova, *jaki izraz*; jednostavnim sredstvima uspjelo je majstoru da dade kraljevoj glavi energične crte ličnog portreta (sl. 9), u sv. Jurju izraz mladosti i ozbiljnosti (sl. 10), a u sv. Ivanu sugestiju strogog isposnika (sl. 11). To je mlada i šurova ali ipak ekspresivna umjetnost lokalnog majstora, koji se, po svojem najboljem znanju, povada za uzorcima savremene italiske slikarske umjetnosti.

¹ Isp. *Lanckoronski-Swoboda* o. c. str. 94. nota 3 i Tab. XVII.—XXI.

Teško je međuto vezati slikarije sv. Mihajla uz poblize određenu školu ili struju prekomorske umjetnosti. U pogledu stilskog razvoja stoje te slikarije na stepenu ranoromaničke umjetnosti Italije XI.—XII. vijeka, iako zaostaju u dotjeranosti forme za prosječnim savremenim slikarstvom Italije. Možemo mirne duše ustvrditi, da su afreski sv. Mihajla nastali tek iza g. 1000. Strogi frontalizam sučelice gledanih svetaca, koji je slikarskim kompozicijama prvog srednjeg vijeka davao značaj hijeratske nepomičnosti, već je popustio u sv. Mihajla slobodnijem kretanju figura. Kraljeva je glava gledana iz poluprofila, a čitava njegova figura je u živahnoj kretnji prema desnoj strani (sl. 6). I sv. Juraj, iako frontalno postavljen, nema glavu izrađenu prema principima strogog frontaliteta (sl. 10). Krist (?) poviše kralja čitavim je tijelom okrenut prema osobi, koja pred njim kleči (sl. 7). A nabori haljina pokazuju takav kaligrafski karakter, kakav se ne javlja prije g. 1000.: možemo usporediti, u tom pogledu afreske sv. Mihajla s afreskima u podzemnoj crkvi sv. Klimenta u Rimu (o. g. 1100.), s afreskima u crkvi S. Pudenziana u Rimu (XI. v.), s onim u crkvi S. Angelo in Formis u Kampaniji (2. pol. XI. v.) ili s onim u kripti katedrale u Akvileji (2. pol. XII. v.)¹ i t. d. S druge strane pak daleko su afreski sv. Mihajla od obnove italiskog slikarstva u XIII. vijeku, koja se nagoviješta u djelima iz prve polovice tog vijeka, kao u afreskima u Anagni, Parma, Sacro Speco di Subiaco a dozrijeva u drugoj polovici istog vijeka u monumentalnoj umjetnosti Cavallinija i Giotta (isp. literaturu iz prve note niže).

Teže je međuto odrediti, iz kojega su kraja Italije i kojim putem doprli uticaji prekomorskog slikarstva do našeg majstora. Osim rijetkosti srednjevjekovnih afresaka u Dalmaciji — o čemu vidi niže — na putu je tome, što se slikarska djelatnost u samoj Italiji u XI.—XII. vijeku još ne ispoljava u jasno određene škole, već se raspada u niz lokalnih grupa i pojava. Te se pak mogu grupisati u dvije struje, koje se razlikuju, u prvom redu, različitim stepenom recepcije bizantinske umjetnosti. Jednoj tradicionalnoj struji, koja podržava tijesan dodir s bizantinskim slikarstvom, što se očituje u plastičnijoj modelaciji, u klasičnijem crtežu i u jednostavnijoj kompoziciji, stoje nasuprot lokalne (a kako neki pisci hoće: nacionalne) grupe i pojave majstora, koji su slobodniji od bizantinskih formula, skloniji neplastičnom, linearnom prikazivanju forama i voljniji da obnove slikarstvo detaljnijim predočivanjem realnog života. Primjer ove druge struje jesu afreski u podzemnoj crkvi sv. Klimenta u Rimu i drugi afreski, koji se pripisuju grupi lokalno-rimske škole².

Majstor sv. Mihajla je bliži ovoj drugoj struji talijanskog slikarstva samo u negativnom smislu to jest u pomanjkanju jačih i uočljivijih uticaja bizantinskog slikarstva. Bijele svijetle linije i zelene sjene bizantinskog podrijetla jesu, u doba našeg majstora, već opća svojina evropskog slikarstva; šareno kićeni štofovi i urešivanje haljina s dragim kamenjem i biserjem u svečanom ornatu vladarâ i u prikazbi svetih arhandela također je vrlo rano iz Bizanta našlo put u Zapad Evrope; a osim toga nema u afreskima sv. Mihajla ništa od onog, što supsumiramo pod riječ „bizantinsko“. Možemo se o tome osvjedočiti, ako prisposobimo afreske sv. Mihajla sa srpskim afreskima srednjeg vijeka ili s afreskima, koji su sv. Mihajlu bilo u vre-

¹ Isp. slike u *Toesca*, Storia dell'arte italiana, Torino, sl. 616-19, 631 i 652.

² Isp. *Toesca* o. c. Cap. V.; *Venturi*, Storia dell'arte italiana II. str. 246 ss i 368 ss; *Graf Vitz-*

thum-Volbach, Die Malerei und Plastik des Mittelalters in Italien str. 32 ss i 194 ss.

menu bilo u prostoru bliži to jest sa afreskima u kripti katedrale u Akvileji iz druge polovice XII. vijeka i s onima u crkvi sv. Krševana u Zadru (XIII. v.)¹, koji svi odaju jaki i na prvi mah uočljivi bizantinski uticaj.

Još najbliži, afreskima sv. Mihajla u nekim detaljima i u općem utisku jesu neki manje važni i manje poznati afreski u Italiji kao oni u podzemnoj crkvi S. Pietro in Carnaro u Veroni iz XI.—XII. vijeka ili oni u kapelici Ss Celso e Nazaro u istom gradu iz doba oko g. 1000.² Srodnost međuto potječe od činjenice, da su ti majstori u Veroni kao i majstor sv. Mihajla manje vješti slikari, kojih rad ima oznake u formi nedotjeranog i pučkog; a rad takovih majstora je sigurno najmanje podesan, da utiče i djeluje van svojeg najužeg kruga. *Moramo se stoga zadovoljiti generičkom konstatacijom, da su afreski sv. Mihajla rustična ali vrlo interesantna interpretacija ranoromaničkog italskog slikarstva sa strane našeg domaćeg majstora.*

Jaki interes podaju našim afreskima velika rijetkost srednjovjekovnih afresaka u Dalmaciji. Baš zbog toga nijesmo u stanju reći, da li je majstor sv. Mihajla bio osamljena pojava u Dalmaciji ili nam se njegova umjetnost takovom samo pričinja zbog propasti spomenikâ³ slikarstva. Što je do danas došlo od afresaka srednjeg vijeka je vrlo malo i sve iz kasnijega doba od sv. Mihajla⁴. Moramo ovdje naime anticipirati rezultate ovog članka i reći, da je sv. Mihajlo podignut od jednog kralja zetske države i prema tome pada u doba od god. 1077. do oko god. 1150.

Nekoliko godina prije rata došli su na vidjelo, prigodom opravka crkve sv. Tripuna u Kotoru, ostaci starinskih afresaka na zidu apside, koji su danas ispod

¹ Isp. *Lanckoronski-Swoboda* o. c. Tab. XVII.—XXI. i *Mitteilungen der Zentralkommission in Wien* i t. d. 1911. str. 550 sl. 241—43.

² Isp. S. Pietro in Carnaro, *Venturi* II. o. c. sl. 181 str. 264; Ss. Celso e Nazaro, *Toesca* o. c. sl. 249 i str. 412.

³ Dokumenti na primjer spominju u Splitu u doba nedaleko od onog našega majstora više majstora i spomenika, kojima nema danas ni traga. Splitski crkveni koncil god. 1185. držan je *in basilica sancti Andree que dicitur picta* (isp. *Thomas Archidiaconus*, *Historia Salonitana*, izd. Jugosl. Akad. str. 76). Andrija Buvina, vajar sjajnih skulptiranih vratnica iz drveta u katedrali u Splitu iz g. 1214., spominje se kao *pictor nobilissimus* i autor jedne slike na trgu splitske katedrale (isp. *Farlati*, *Illyricum Sacrum* III str. 239 i *Bullet. arch. stor. dalm.* o. c. 1900. str. 127). Oko g. 1200. živjela su u Splitu dva brata slikara Matej i Aristodije, zadarski građani a sinovi nekog Zorobabela doseljena u naše strane iz Apulije, koji su naučivši hrvatski jezik radili u Splitu i u Bosni kao *pictores optimi* i pristajali pače uz bogomilsku herezu (isp. *Thom. Arch.* str. 80). Interesantne su ove vijesti, jer su nam svjedokom živog rada na polju slikarstva u to doba u nas; a značajno je, da se pored doseljenih majstora spominju i domaći (Buvina). Karakteristično je također podrijetlo Mateja i Aristodija i u skladu sa či-

njenicom, da je Dalmacija u srednjovjekovno doba podržavala žive političke, trgovačke i kulturne veze s južnom Italijom i Apulijom (vidi o tome u mojem članku u *Bullet. arch. stor. Dalm.* 1917.—19. str. 140). — Potražio sam i za afreske u sv. Mihajla, bi li se dala utvrditi pobliža i izravna veza sa savremenom benediktinskom slikarskom umjetnosti južne Italije, ali bez uspjeha (isp. za umjetnost južne Italije u to doba *Bertaux* o. c. str. 241 ss).

⁴ U svodu ispred crkve sv. Donata u Zadru iz IX. vijeka vide se maleni tragovi dekoracije u afresku (klasična lozica crvene boje na crnom fondu). Ako su ti tragovi faktično pripadali izvornoj dekoraciji crkve, bili bi naravski stariji od sv. Mihajla u Stonu, što međuto ne bi, obzirom na *neznatne ostatke te čisto ornamentalne dekoracije*, mijenjalo u suštini ono, što dalje kažem o prioritetu afresaka sv. Mihajla (isp. o tragovima afreska u sv. Donata *Bersa*, *Guida storico-artistica di Zara* str. 112).

— I u crkvi sv. Lovra u Zadru iz ranog srednjeg vijeka vidi se nešto tragova afresaka, koji će prema saopćenju J. Berse ravnatelja muzeja sv. Donata, biti ovoga ljeta očišćeni: tada će se moći suditi o dobi i značenju tih afresaka, koji iako izvan državnih granica Jugoslavije historijski spadaju u istu oblast s ostalim afreskima Dalmacije.

žbuke; ti afreski nijesu nikako stariji od god. 1166, kada je podignuta ta crkva¹, a po stilu su vjerojatno iz XIV. vijeka i izrađeni od „grčkih slikara“, koji se u to doba spominju u Kotoru. Bolje su poznati ostaci romaničkih afresaka, u dva sloja u crkvi sv. Krševana u Zadru posvećenoj g. 1175., za koje *Toesca* kaže, da su „tutti bizantineggiati“ (doba XIII. vijeka)²; pa već izbljedjeli ostaci afresaka u apsidi katedrale u istom gradu obnovljene g. 1285.³ Na otočiću sv. Arhandela kod rta Planke između Trogira i Šibenika u jednoj porušenoj crkvi vidio sam nešto jako pocrnjelih romaničkih likova svetaca u afresku, koje također stavljam u XIII. vijek. Iveković, u svojem djelu o dalmatinskoj arhitekturi i plastici, donio je sliku tragova afresaka, koji se u dva sloja još vide u bivšoj crkvi sv. Ivana Krstitelja u Trogiru iz g. 1270.; reprodukovana dekorativna bordira afresaka posve je slična savremenim radnjama u S. Francesco u Assisi-ju⁴. Šerović, napokon, spominje ostatke afreska u srpsko-bizantinskom slogu u apsidi crkve „Rize Bogorodice“ u Bijeloj Boke Kotorske iz XIV. vijeka⁵. I to je sve.

Afreski sv. Mihajla su po tome, najstariji sačuvani afreski srednjeg vijeka u Dalmaciji; a kako najraniji afreski u Srbiji i Macedoniji ne idu, mislim, preko druge polovice XII. vijeka, to su afreski sv. Mihajla ujedno i najstariji srednjevjekovni afreski u čitavoj Jugoslaviji.

VI. Historijski podaci o srednjevjekovnom Stonu.

U dođućem poglavlju VII. ispitat ću i odrediti pomoću ktitorove ličnosti поблиže doba, kada je crkvice građena. Potrebno je, da u tu svrhu prije toga sebi predočimo, u najkrupnijim crtama, historijske prilike Stona u srednjem vijeku u političkom i crkvenom pogledu⁶.

Ston je u srednjem vijeku bio jedno od glavnih mjesta u oblasti Huma ili Zahumlja. Kako je poznato, u prvo doba srednjeg vijeka, na jugu područja države Hrvatâ, koja je sprva dopirala na jugu do rijeke Cetine a po tom do Neretve (iza g. 1000.), a na zapadu i jugozapadu najstarije srpske države u oblasti Raše, bile su samostalne jugoslavenske oblasti, koje se javljaju pod regionalnim nazivima zemlje Zahumljanâ između Neretve i Dubrovnika, pa dalje na jugu pod nazivom zemlje Travunjanâ i Dukljanâ. Sloveni u ovim oblastima zadnji primiše sv. krst; konačno pokrštenje u masama provedeno je u tim krajevima tek oko g. 878. za bizantinskog

¹ Isp. *Vasić* o. c. str. 131 ss. Fotografije tih afresaka zahvaljujem susretljivosti g. kan. Sijepčevića u Kotoru.

² Isp. *Toesca* o. c. str. 955; *Brunelli*, Storia di Zara str. 352; *Bersa*, Guida i t. d. o. c. str. 45; *Mitteil. Zentr. Kommiss.* o. c. 1911. str. 550 sl. 241-43.

³ Prikazan je između ostalih svetaca i Toma Becket, koji je kanoniziran g. 1173.; *Bersa* stavlja i ove afreske prema stilu pod konac XIII. vijeka (isp. *Dudan*, La Dalmazia nell'arte italiana I. str. 79 i *Bersa* o. c. str. 56).

⁴ Isp. *Iveković* o. c. I. sl. str. 27 (Trogir) i *Toesca* o. c. sl. 717-18 (Assisi).

⁵ Isp. *Glasnik za Bosnu i Hercegovinu* g. 1920. str. 274 ss.

⁶ Upotrebio sam za ovaj prikaz od izvora *papa Dukljanina*, *Tomu arcidjaka*, *Codex diplomaticus* zagrebačke Akademije, *Theinera*; od starijih pisaca *Restija*, *Orbinija* i *Farlatija*; od novije literature za opću povijest Huma *Jirečekovu* i *Stanojevićevu* povijest Srbije i *Klaićevu* povijest Bosne; za crkvene prilike *Markovićevo* djelo, *Gli slavi ed i papi te Markovićevo* i *Gruberovu* monografiju o dukljansko-barskoj nadbiskupiji i *Stanojevićevu* Borbu za samostalnost katoličke crkve u nemanjičkoj državi, a za lokalnu povijest Stona *Bjelovučićevu* povijest poluotoka Rata i *Milašev* Ston u srednjim vijekovima.

cara Vasilija I. U primorju humske zemlje na istočnom kraju poluotoka Rata, to jest na samom istmu do kopna, koji se u srednje doba zvao Prevlaka, jer bi se preko tog uzanog jezičca zemlje vukle lađe sa ušća Neretve u morski zaliv, koji vodi do Dubrovnika (Gruža), bio je grad Ston.

Carski pisac Konstantin Porfirogenet oko g. 950. izričito ubraja Ston u naseljene gradove humske zemlje. Zahumlje je došlo do ugleda i moći početkom IX. vijeka, kada je tom zemljom vladao knez Mihajlo Višević (o. 910.—930.), savremenik hrvatskog kralja Tomislava i s njim šaučesnik crkvenog sabora u Splitu g. 925. Tom je prilikom Zahumlje vjerojatno dobilo svoju crkvenu organizaciju: u aktima splitskog sabora spominje se svakako *episcopus stagnensis* podločan splitskom nadbiskupu sa jurisdikcijom u oblasti Huma. To je uopće prvi spomen u historiji mjesta Stona. U to doba bilo je Zahumlje jako i na moru. Knez Mihajlo zaposjeda g. 926. grad Sipont na suprotnoj italskoj obali Jadrana: južno-italski anali, koji nam to pričaju, nazivlju ga pače *Michael rex Sclavorum*. Kneževo brodogradništvo moglo je imati svoje uporište samo u humskom primorju, u Stonu.

Iza smrti kneza Mihajla došlo je Zahumlje u sklop Časlavove države (o. 931. do 960.). Po raspadu te prve jake srpske države dolazi Zahumlje, u toku jednog dosta tamnog stoljeća, sukcesivno u ruke dukljanskog vladara Ivana Vladimira pa pod vlast zavojevača bugarskog cara Samuila (oko g. 990.) i naposljetku pod vlast silnog bizantinskog cara Vasilija II. (g. 1018.). Nego i u ovo doba spominju se knezovi upravljajući posebne humske oblasti: oko g. 1000. spominje se Dragomir, regbi stric Ivana Vladimira, i nešto prije polovice XI. vijeka Ljutovid, vasal Bizanta. Neki hoće, da su već ovi zahumski knezovi stolovali u središtu zahumskog primorja, Stonu.

Nova faza za Ston i Zahumlje započimlje uspješnim ustankom kneza Stjepana Vojislava (o. 1040.). Vojislav je otrgao od bizantinske vlasti primorske oblasti Duklje, Travunje i Huma i spojio ih sa nutarnjo-balkanskim, srpskim oblastima u uglednu i prostranu državu, kojoj je prestolnica bila oko Skadra, a težište ili glavna oblast Duklja, ili kako se odsada ta oblast zvala Zeta. To je primorska srpska država, koja je po svojim tradicijama i životu gravitirala ka Zapadu i katolicizmu za razliku od države Nemanjića vezane uz pravoslavlje, nutarnji Balkan i Bizant. Bizantinski pisac Kekaumenos (o. 1080.) nazivlje kneza Vojislava izričito toparhom Stona (isp. Jireček str. 122 i 234). Po pričanju toga istog pisca Vojislav je nedaleko Stona svladao bizantinskog stratega u Dubrovniku i zarobljeno brodogradništvo donio u Ston.

Vojislavov sin Mihajlo (o. 1051.—1081.) priskrbio je svojoj državi, pošto ju je uredio i ojačao, naslov kraljevstva (o. g. 1077.) Mihajlo je, po primjeru svojeg najbližeg susjeda i savremenika, hrvatskog kralja Zvonimira, pristao uz politiku i doktrinu pape Grgura VII. i zatražio od pape priznanje kraljevske časti. Papa Grgur VII. u pismu upravljenu Mihajlu obećaje, da će blagohotno uzeti u obzir toliko Mihajlovu molbu, da se barskom biskupu udijeli palij, čime bi katolička crkva u Mihajlovoj državi postala samostalna, koliko i želju, da mu papa pošalje zastavu (*vexillum s. Petri*) kao znak državne samostalnosti (isp. Šišić, Povijest Hrvatske 1925. str. 570.). Okolnost, da papa u spomenutom pismu tituliše Mihalja kraljem (*regi Sclavorum*) i činjenica, da taj naslov pridržavaju i Mihajlovi nasljednici, dokazom nam je, da je za Mihajla zetska država politikom paralelnom onoj, koju je u susjedstvu vodio kralj Zvonimir, a oslanjajući se na papu i Zapad, podignuta na kraljevinu.

Za Mihajlova sina kralja Bodina (o. 1081.—1101.) održala se zetska država u svojoj moći. Iza Bodinove smrti, za njegovih slabih nasljednika u prvoj polovici XII. vijeka, zaredaše u državi duge svađe i borbe, koje dovedoše zetsku državu do rasparčanja u male oblasti. *Vladari ovih oblasti napuštaju oko polovice XII. vijeka kraljevski naslov.* Nutarnje borbe dovedoše k tomu zetsku državu, malo po malo, do ovisnosti od Bizanta, u kojemu je u to doba vladao silni Emanuel Komnenac (1143.—1180.) i utriješe put ponovnoj prevlasti unutarnjo-balkanske raške oblasti nad primorskim krajevima. Uskrisitelj nove srpske države s težištem u nutarnjem Balkanu jest veliki župan Nemanja (o. 1170.). Kako je poznato, Nemanja okupi ponovno u jedne ruke primorske i nutarnje oblasti i otrgne ih po smrti cara Emanuela (1080.), ispod bizantinske ovlasti, davši time temelje sjajnoj periodu srednjevjekovne srpske države. Zahumlje dobije Nemanjin brat knez Miroslav († o. 1198.). Miroslav i njegovi nasljednici, knez Andrija († o. 1250.) i sin mu Radoslav, imali su svoju residenciju u Stonu.¹ *Ston je do god. 1333. ostao u sklopu Nemanjičke države, kojom su vladali do g. 1217. srpski veliki župani a od te godine kraljevi.*

Doba Nemanjića znači za Ston posebno razdoblje i u crkveno-političkom pogledu. Ma da je Nemanja kršten u Ribnici u Duklji po katoličkom obredu i da je podržavao odlične političke veze s rimskim papama, a njegov sin Stefan Prvo-vjenčani je dapače krunjen god. 1217. po rimskom legatu, svejedno su Nemanjići pravoslavni vladari i po svojem podrijetlu i po svojem osjećanju i radu. To se najbolje vidi u njihovu radu u Zahumlju i Stonu. U Stonu je do njihovog doba bio humski katolički biskup, najprije sufragan Splita a po tom Dubrovnika. Knez Miroslav nije međuto dao, da se katolički biskup posveti i da vrši svoju službu u Stonu i Zahumlju. Ni molbe rimskog pape ni interdikt, kojim je kažnjen, ne sklonuše Miroslava, koji je inače znao podržati korektne pače prijateljske odnošaje s papom, na popuštanje u pitanju katoličkog biskupa u Stonu. Zadnji biskup Stona Donat, potjeran od Miroslava, svršio je svoje dane početkom XIII. vijeka na Lokrumu kod Dubrovnika, kamo je bio pobjegao (Resti 66, Farlati VI. 327). *Sudbina katoličkog javnog bogoslužja i latinskog obreda pogotovo je zapečaćena, kada je sv. Sava god. 1219. postavio u Stonu pravoslavnog episkopa za humsku zemlju.* Ti su episkopi stanovali kod manastira bazilijanskih monaha sv. Marije (današnje Gospe u Lužinama u stonskom polju). Pučanstvo poluotoka Rata i Stona prešlo je mahom na pravoslavlje. Pod konac XIII. vijeka prenešena je humska katolička biskupija iza

¹ Iza smrti kneza Miroslava (o. 1198.) zaredaše neredi u humskoj zemlji. Neki plemić po imenu Petar potjera iz Stona Miroslavljevu udovicu i nekog sina Andriju; tek pobjeda, koju je nad humskim knezom Petrom izvoštio Nemanjin sin veliki župan Stevan kasniji Prvo-vjenčani kralj, povraća Andriji Hum i Ston a kneza Petra suzi na teritorij onkraj Neretve do Cetine. U ovo doba dolaze pod imenom Huma dvije oblasti: jedna oblast sjeverno od Neretve, u kojoj vlada knez Petar poznat kao višegodišnji knez grada Splita, na koji je grad on (Petar) svojom bogomilskom herezom, navukao crkveni interdikt, pa po tom Petrov nasljednik knez Toljen u Tome arcidjakona ozlo-

glašen kao tvrdi protivnik Splita; i druga humska oblast između Neretve i Dubrovnika sa središtem u Stonu, u kojemu stoluju Miroslavljevi nasljednici knez Andrija i Radoslav iz pokrajne loze Nemanjića (isp. *Jireček* Gesch. Serb. str. 302).

Tako na primjer, kada je g. 1198. hrvatski herceg Andrija, brat ugarsko-hrvatskoga kralja Emerika, vjerojatno iskoristivši uzbunu nastalu u humskoj zemlji smrti kneza Miroslava, upri- ličio vojni pohod na Hum i po tome se nekoliko godina redom kitio naslovom *dux Chulmiae*, nije poznato, da li je faktično došao do Stona (isp. *Jireček*, Gesch. Serb. 285, *Klaid* Pov. Bos. 101, *Bjelovučić* o. c. 27).

duge *sedisvacantiae* iz Stona nominalno na Korčulu, koje je biskup nosio odslije naziv korčulansko-stonskog.

Početkom XIV. vijeka spominju se kao vlastodršci u Stonu sinovi nekog Branivoja (o. 1318.). Nemiri izazvani u humskoj zemlji i okolišu objesnim nastupom Branivojevića dali su priliku gradu Dubrovniku, da se umiješa u poslove Huma i pomogne srpskom kralju, da istrijebi Branivojeviće (1326.), a po tom da nastupi kao posrednik u borbama bosanskog bana i srpskog kralja za posjed Huma. Rezultat tog posredovanja bio je taj, da je g. 1333. poluotok Rat i Ston, svotom isplaćenom od Dubrovčana bosanskom banu i srpskom kralju, prešao za sva vremena u ruke Dubrovnika. Od tada upravlja Stonom knez poslan iz Dubrovnika.

Dubrovačka vlast značila je potpuni preokret i u crkvenim prilikama Stona. Episkop zahumski bio je, regbi, već prije premjestio svoje sjelo iz Stona. Monasi bazilijanci iseliše se po odlasku Dubrovčana iz Stona. Pravoslavna je vjera i obred brzo uklonjena i poluotok Rat sa Stonom priveden je ponovno katolicizmu. Kod toga su se Dubrovčani osobito poslužili vjerskom gorljivošću reda sv. Frane (god. 1344.). *Zapamtit ćemo iz ovog kratkog prikaza u prvom redu, da su vlastodršci i vladari Stona imali kraljevski naslov i insignija u dvjema periodama: za doba katoličkih kraljeva Zete od g. 1077. do oko g. 1150. i za doba pravoslavnih kraljeva iz roda Nemanjića od g. 1217. do g. 1333.*

VII. Tko je kralj ktitor crkvice sv. Mihajla?

Sada možemo napokon prijeći rješavanju pitanja, kojeg je našeg vladara portret sačuvan u sv. Mihajla i to kao ktitora te crkvice. Rješenje tog pitanja nadaje se po sebi na temelju rezultata dobivenih ispitivanjem crkvice i njezinih afresaka (III.—V.) i na temelju iznešenih historijskih okolnosti srednjovjekovnog Stona Utvrdili smo naime slijedeće činjenice:

1. Utvrdili smo, da afreski sv. Mihajla moraju biti iz doba XI.—XII. vijeka i po svom slogu i po saglasnom iskazu raznih detalja kostimâ figura (kostim kralja, dekor šarenih stofova; oblik mača i štita u sv. Jurja); mogli smo dapače i te vremenske granice stisnuti u doba poslije polovice XI. vijeka i XII. vijek na temelju karaktera dekorativnih skulptura crkvice.

2. Vidjeli smo, da su Stonom vladali kraljevi u dva navratka i to kraljevi Zete od god. 1077. do oko god. 1150., pa kraljevi nemanjičke države od god. 1217. do god. 1333.

Iz svega toga dâ se izvesti samo jedan zaključak, a to je, da je u našem liku ktitora prikazan jedan od kraljeva zetske države Mihajlo († 1081.) ili Bodin († 1101.) ili koji od njihovih nasljednika, koji do polovice XII. vijeka pridržavaju kraljevski naslov.

Dobiveni rezultat je za našu umjetnost i historiju od osobitog interesa. U sv. Mihajlu imamo prema tome: 1. jednu građevinu podignutu po nalogu jednog kralja zetske države, jedini, mislim, do danas sačuvani građevni spomenik podignut od tih kraljeva; 2. u liku kralja imamo, vjeran portret jednoga od tih kraljeva, koji nam je uz to sačuvao svečanu nošnju i oblik krune tih katoličkih vladara srednjovjekovne srpske države; 3. u portretu ktitora sa zadužbinom u rukama imamo prvi i najstariji primjer takovih prikazaba, koji će odslije morati da figurira na čelu velike serije dosada poznatih portreta srpskih srednjovjekovnih kraljeva-ktitora; 4. u afreskima

sv. Mihajla imamo, napokon, najstarije srednjovjekovne afreske u Jugoslaviji (ovo zadnje slijedi iz činjenice, da je propašću zetske kraljevine oko god. 1150 utvrđeno to doba kao *terminus post quem non* za postanak afresaka).

Da potanje utvrdim ispravnost ovih rezultata ispitati ću još *per exclusionem* ostale mogućnosti, to jest pokazat ću nemogućnost, da su crkvicu sv. Mihajla dali sagraditi bilo kraljevi iz loze Nemanjića bilo knez Mihajlo Višević, kojeg jedan izvor nazivlje kraljem.

Kronika poznata pod imenom južno-italskih anala spominje istina *Mihajla* kao *rex Sclavorum*; ali i u aktima splitskoga koncila god. 925. i u kronici Ivana Djakona zove se Mihajlo *dux Sclavorum* (isp. Šišić o. c. str. 425, 408 i 417). Šišić uz to ističe mogućnost, da bi kralj Mihajlo južno-italskih anala mogao biti sam kralj Tomislav s kršćanskim mu imenom, jer da je značajno, da se unuk kralja Tomislava kralj Krešimir II. zvao kršćanskim imenom Mihajlo, a da je poznata stvar, da se imena u jednoj porodici baš u trećem koljenu rado ponavljaju, a također hrvatska mornarica, da je tada bila veoma jaka i prema tome sposobna, da izvede pohod na apulski grad Sipont, koji južno-italski anali pripisuju Mihajlu, kralju Slavena (Šišić o. c. str. 425). Svakako malena je vjerojatnost, da je Mihajlo Višević, vladar Huma početkom X. vijeka bio kralj.

Nego, ni u tom slučaju ne bi crkvice sv. Mihajla mogla biti njegova zadužbina. Moram u vezi s hipotezom, da bi kralj Mihajlo zahumski bio ktitor naše crkvice, istaknuti različito značenje argumenata crpljenih iz historijsko-umjetničkog ispitivanja jednog spomenika, kada ih se upotrebljava, da se utvrdi *terminus ante quem non* ili kada služe, da se odredi *terminus post quem non*. U prvom slučaju je dokazna moć tih argumenata mnogo jača. Poznato je naime, da se mnogo puta u provincijskoj sredini i u krajevima, koji recipiraju umjetnost izvana, stanovita stilska obilježja konservativno podržavaju u doba, kada su se ta ista obilježja u naprednijim krajevima već davno izivjela; poznato je također, da se manje vješt i zaostao majstor prikazuje mnogo starijim od onoga, što jest; i stanoviti detalji ikonografije i kostima mogu se, tradicionalnom i mehaničkom reprodukcijom u umjetnosti, javljati u doba, kada su ti detalji zapravo već izvan porabe, anahronistični. Prema tome je, u najnanju ruku, neoprezno htjeti odrediti doba nekog spomenika na temelju same činjenice, da se na tom spomeniku javlja neka stilska oznaka ili neki detalj ikonografije, koji u umjetnosti te zemlje ili susjednih zemalja dolaze u stanovito doba. Ali druga je stvar, kada doba nekog spomenika određuju stilska obilježja, kojih prije toga doba nije bilo u umjetnosti ili detalji kostima, koji uopće nijesu prije toga doba postojali. U našem slučaju, na primjer, da i hoćemo pripisati slučajnosti pojavu na afrescima sv. Mihajla oblika mača i štita sv. Jurja, koji su oblici svojstveni dobi XI.—XII. vijeka, ne bismo ipak nikako mogli protumačiti, kako bi majstor sv. Mihajla početkom X. vijeka došao do reprodukcije štofova, kojih u to doba još nije bilo; niti bi, uz najbolju volju, mogli objasniti, da su u rustičnoj crkvi Dalmacije izvedene vajarije, koje prikazuju odlučne prelazne forme k romanici preko jednog stoljeća prije prve pojave romaničke plastike uopće. Hipotezu gradnje crkvice u doba kneza Mihajla Viševića ne trebamo prema tome uzeti dalje u obzir.

Slijedi li pak iz ovoga, što malo prije rekoh, da je uskoleban rezultat, koji sam iznio u pogledu ktitora, to jest je li moguće ili vjerojatno, da je sv. Mihajlo

građen i snabdjeven skulpturama i afreskima tek u doba Nemanjića od zaostalih lokalnih majstora?

Nikako. Jer se u našem slučaju ne radi o pojedinačnom podatku, već o čitavoj sumi stilskih i ikonografskih dokaza, koji saglasno govore za doba zetske države (XI. do XII. v.). Ima osim toga još nekoliko argumenata više historijske naravi, koji prave nemogućim postanak sv. Mihajla u doba Nemanjića. To su latinski natpis sv. Jurja, kostim kraljev i prvi spomen crkvice sv. Mihajla u ispravama XII. vijeka.

Uz lik sv. Jurja stoji *latinski natpis* [GEOR]GIVS; znak da je crkvice posvećena po latinskom obredu. Vidjeli smo, istina, da su Nemanjići znali do potrebe podržavati dobre odnošaje s latinskom crkvom, ali su oni po svojem osjećaju, bez sumnje, bili pristaše istočne crkve. A pogotovo u Stonu su Nemanjići nastupili kao revni propagatori pravoslavlja. Knez Miroslav, brat Nemanjin, dao je za sebe iskititi minijaturama poznato krasno ćirilsko evanđelje, a potpisivao se je ćirilskim pismenima i na latinskim ispravama, kojima je sklapao mir s gradom Dubrovnikom¹; on je protjerao, kako smo vidjeli, katoličkog biskupa iz Stona. Samo dvije godine pak iza kako je Stefan Prvovjenčani (g. 1217.) krunjen za kralja po papinom legatu — ta je godina uopće *terminus ante quem non* za prikazbu jednog od Nemanjića kao kralja — utemeljio je Stefanov brat sv. Sava pravoslavnu episkopiju u Stonu (g. 1219.). Knez zahumski Andrija, sin Miroslava, sklapao je ugovore s Dubrovnikom ispravama pisanim ćirilicom, a dao se je pokopati u crkvi sv. Marije, koju su držali u to doba bazilijanski monasi, kod kojih je residirao stonski episkop². Nemoguće je prema svemu tomu složiti latinski natpis u sv. Mihajlu sa ličnom zadužbinom Nemanjića u Stonu. Kraljevi Zete bili su naprotiv tradicionalno vezani za Zapad i katolicizam. Njihova je država gravitirala Zapadu i u političkom i u crkvenom pogledu; kod njih dakle latinski natpis ne pravi nikakvih poteškoća³.

Slično je i s *kraljevim kostimom* na afresku ktitora. Vidjesmo, da taj kostim odgovara u svim detaljima nošnji vladara na Zapadu u XI.—XII. vijeku. Taj je kostim vrlo različit od vladalačkog ornata bizantinskih careva i srpskih kraljeva Nemanjića, koji su iz Bizanta preuzeli vladalačku svećanu nošnju. Baš za kraljeve iz loze Nemanjića smo u povoljnom položaju, da poznamo njihovu kraljevsku nošnju hvala brojnim portretima ktitorâ srpskih srednjevjekovnih zadužbina; ista se nošnja kao na portretima ktitorâ, vidi i na sačuvanim starim srpskim pečatima. Možemo stoga uporediti lik kralja u sv. Mihajla s likovima kraljeva Nemanjića od Prvovjenčanog Stefana pa dalje s rezultatom, da ktitor u sv. Mihajla nije nikako kralj nemanjićke države⁴.

¹ Isp. *Codex diplomaticus* II. str. 202 i 247.

² Isp. *Cod. diplom.* III. str. 432 i IV. str. 114. (ćirilski isprava o miru Andrijina sina Radoslava s Dubrovčanima isp. *Cod. diplom.* IV. str. 559); za grobnicu Andrijinu isp. *Jirečeka* Gesch. Serb. o. c. str. 302.

³ Isp. *Stanojević*, Borbu za samostalnost katol. itd. o. c. str. 75.

⁴ Vidi lik kralja Stefana Prvovjenčanoga (1217. do 1228.) na afresku u *Starinaru* 1907. str. 118 sl. 2.; Stefana Radoslava (1228.—1234.) u afresku u *Starinaru* 1907. str. 118 sl. 2 i na pečatu u *A. Ivića*, Stari srpski pečati i grbovi, 1910. Novi Sad Tabl. I. 1; Stefana Vladislava (1234. do 1243.) na pečatu u *Ivića* o. c. Tab. I. 4 i 5;

Stefana Uroša I. (1243.—1276.) na pečatu u *Ivića* o. c. Tab. II. 9 i 10; Stefana Dragutina (1278. do 1282.) u afresku u *Pokryškina* o. c. Tab. XXXIV i *Strajnića*, Srpske zadužbine, Tabla XXVII; Stefana Uroša II. Milutina (1282.—1321.) u afresku u *Pokryškina* o. c. LVII—LVIII, *Millet-a* o. c. Tabla I. sl. 16, *Strajnića* o. c. XXV, *Petkovića*, Studenica sl. 71—72, u *Starinaru* 1907. str. 118 sl. 2 i na pečatu u *Ivića* o. c. T. III 1; Stefana Uroša III. (1312.—1331.) u afresku u *Narodnoj Starini* Br. 5 str. 99; Stefana Dušana (1331.—1355.) u afresku u *Millet-a* o. c. 14 i 15 i na pečatu u *Ivića* o. c. Tab. III. 13—14. U *Narodnoj Starini* Br. 5 str. 99 Petković donša afresko sa portretima čitave „Loze Nemanjića“.

Donosim za prispodobu pored slike kralja u sv. Mihajla portret kralja Uroša II. Milutina (1282. do 1321) iz crkve u Gračanici s bizantinskom hlamidom, lorosom preko ruke i s krunom na glavi, kojoj je u vrhu križić i kojoj sa strana vise nizovi bisera (sl. 12).

Kod kralja zetske države, koja je, prema riječima Stanojevića (o. c. Borba str. 75), sa Zapadom pravila razne kombinacije, tamo tražila oslona i potpore i saveznike, odanle (t. j. sa Zapada) dobila samostalnu crkvu, priznanje legitimiteta i naposljetku čak i kraljevsku titulu, je zapadnjačka vladalačka nošnja posvema razumljiva i u skladu sa životom i tradicijama te države.

Usput budi još spomenuto, da kralj ktitor u sv. Mihajla nema ni natpisa ni svetačkog vijenca oko glave, kako se to obično vidi kod portreta Nemanjića u njihovim zadužbinama.

Ima samo jedan član nemanjićkog roda, kod kojega latinski natpisi u crkvi i zapadnjačka kraljevska nošnja ne bi bili nikakova zapreka, da mu se pripiše gradnja crkvice sv. Mihajla. To je *kralj Zete Vukan* (o. 1195.—1207.), stariji brat Stefana Prvovjenčanog, vrlo interesantna ličnost naše srednjovjekovne historije.

Vukan je po nagovoru svog oca Nemanje morao ustupiti prijestolje svojem mlađem bratu Stefanu kasnijem Prvovjenčanom kralju, jer je to zahtjevala politička potreba dobrih odnošaja s bizantinskim carem, kojega je kćerku bio oženio mlađi brat Stefan, i zadovoljiti se upravom zetske oblasti. Častohlepan i energičan, Vukan se, međuto, naskoro osjetio povrijeđenim i zapostavljenim u svojem pravu, te je stao da radi oko toga, da zadobije potpunu samostalnost i prevlast u srpskoj državi, obnavljajući tradicije iz doba sjaja i moći zetske države. Kod toga mu je dobro došlo nezadovoljstvo Zete, koja se nije mogla snaći u novom položaju podređenosti nutarnjo-balkanskoj nemanjićkoj državi. Vukan je tako silom prilika upućen, da uskrisi tradicije negdašnje zetske države, a te su značile tijesnu vezu sa Zapadom i papinstvom. Vukan je zbilja stao raditi izravno za katolicizam i za ideje velikog pape Inocentija III., s kojim je po ženi bio u rodu; od pape je Vukan dobio priznanje starog zetskog kraljevskog naslova. Zapadnjačka nošnja i latinski natpis ne

Sl. 12. Portret kralja Uroša II. Milutina (1282.—1321.) iz crkve u Gračanici. (Po Millet-u.)

bi dakle bili na putu, da se i Vukan uključi u one vladare, koji mogu biti ktitori crkvice sv. Mihajla. Štaviše i sam slog skulptura i afresaka te razni detalji kostimâ, po kojima smo postavili postanak crkvice u XI.—XII. vijek, ne bi pravili ozbiljnih poteškoća toj pretpostavci. Malena crkvice dalekog Stona mogla je naime pridržati stilske i ikonografske oznake XI.—XII. vijeka do skrajne granice tog vremenskog razdoblja to jest do samog konca XII. vijeka.

Odmah ću istaknuti, da ova pretpostavka i u slučaju, da bi se pokazala ispravnom, ne bi u suštini izmijenila moju tvrdnju, da je sv. Mihajlo građen od jednog kralja zetske države, jer je Vukan po svojem radu zapravo jedan Nemanjić na prestolju *obnovljene zetske države*. Nego toj pretpostavci stoje ipak na putu nekolike okolnosti. Prvo je, što nije poznato, da bi Vukan ikada imao u svojoj izravnoj vlasti Hum i Ston. Za njegovo doba spominju se u tom kraju knez Miroslav i sin mu Andrija, pristaše pravoslavlja i knez Petar, pristaša bogomilske hereze¹. Kukuljević i valjda po njemu Marković, istina, kažu, da je herceg Andrija prigodom svojeg pohoda u Hum god. 1098. dao Vukanu upravu Huma, ali tu svoju tvrdnju ničim ne potkrepljuju². Činjenica je svakako, da se Vukan u poveljama nazivlje *rex Diocleae et Dalmatiae* pa i *Tribuniae, Toplizzae* a nikada *Culmae*³. Drugo je, što je Vukan istina ponosno nosio kraljevski naslov, ali regbi da nije uspio da postavi kraljevsku krunu na svoju glavu⁴. Treća i glavna okolnost, koja govori protiv mogućnosti, da je Vukan ktitor sv. Mihajla jest spomen te crkvice sredinom XII. vijeka.

*Crkvice sv. Mihajla u Stonu spominje se po prvi put u jednoj povelji dubrovačkog arkiva, koja nosi na leđima datum god. 1151.*⁵ To bi bio dakle *terminus post quem non* za gradnju sv. Mihajla, posve u skladu s mojom tvrdnjom, da je crkvicu podigao neki zetski kralj (1077. — o. 1150.). U povelji Deša, navodno veliki župan Zahumlja, dariva samostanu sv. Benedikta na Lokrumu crkvu sv. Pankracija i sve zemlje u Babinom polju na Mljetu. Akt darivanja zemalja zbiva se, po iskazu povelje, tako, što je opat lokrumskog samostana lično pristupio velikom županu u mjestu, koje se izrijekom ne spominje, ali u kojemu su uz župana na okupu plemići humske zemlje. Povelju je napisao svećenik Milogoj *in ecclesia sancti Michaelis*. Iz činjenice, da se akt zbiva u običajnom sijelu humskog župana, gdje su na okupu

¹ Vidi o tom na str. 105. Za hercega Andriju brata ugarsko-hrvatskog kralja Emerika vidjesmo, da nije sigurno, da li je on faktično došao do Stona. Da se pak potpunoma isključi već u sebi više no smjela hipoteza, da bi sv. Mihajlo bio građen u doba problematične ugarsko-hrvatske vlasti u Stonu, dosta je da pregledamo golobrade likove hercega Andrije i brata mu kralja Emerika, sa skroz drugačijom krunom na glavi od one ktitora sv. Mihajla, na pečatima tih vladara (isp. Povijest Hrvata od *Klatica* I. str. 189 i 197).

² Isp. *Kukuljević* u Radu 59. str. 137 i *Marković*, *Gli slavi* od i papi II. str. 374.

³ Isp. *Cod. diplom.* II. str. 287, 311, 317, 333. Za značenje izraza *Dalmatiae* vidi Jirečeka *Gesch. Serb.* o. c. str. 114.

⁴ Toga je mnijenja bio i Jireček, koji na str. 212 svoje srpske povijesti kaže: *V. wird König*

tituliert, a na str. 288 opeta: *V. paradierte mit dem Königstitel*. To izričito tvrdi i Resti o. c. str. 67. U svojem pismu papi g. 1099. (*Cod. diplom.* II. 333) hvasta se Vukan: *quia augustali stemmate undique insignimur* što *Marković* (o. c. str. 327) ispravno tumači: svako nas kao kralja priznaje. Da Vukan nije te god. 1099., kada je pisao pismo, faktično još bio dobio krune, proizlazi iz drugog kasnijeg pisma pape Inocentija III. iz god. 1204. kralju Emeriku, u kojemu papa kaže, da je na predlog Emerikov bio spreman podijeliti kraljevsku krunu Vukanu i u tu svrhu još pred dvije godine ovlastio katoličkog nadbiskupa u Kaloči, ali da odtada nije više dobio nikakove vijesti o toj stvari (isp. *Marković* o. c. II. str. 329).

⁵ Isp. *Cod. diplom.* II. str. 70.

i njegovi savjetnici plemići to jest najvjerojatnije u Stonu i da u Stonu nije poznata druga crkva sv. Mihajla do naše crkvice, slijedi da je faktično polovicom XII. vijeka postojala naša crkvice sv. Mihajla.

Ova povelja spada međuto u skup poznatih benediktinskih lokrumsko-mljetskih falsifikata. Nego, kako mi saopćuje prof. Šišić, koji je u zadnje doba pregledao i proučio te povelje u dubrovačkom arhivu, to su vrlo rani falsifikati napisani beneventanskim pismenom najdocnije u početak XIII. vijeka i kompilirani vrlo točno i savjesno — *sit venia verbo* — prema podacima crpljenim iz starijih povelja XII. vijeka. Prema tome je najveća vjerojatnost, da je kompilator navodne Dešine darovnice preuzeo također detalj, koji nas interesira, iz kakve povelje XII. vijeka, u kojoj je kao mjesto izdanja bila spomenuta crkvice sv. Mihajla. Ne znam inače, kako i zašto bi kompilator bio došao do ubikacije akta darovanja baš u crkvice sv. Mihajla tim većma, što u doba kompilacije navodne Dešine darovnice to jest u XIII. vijeku stonsko je naselje već bilo ostavilo akropolu na južnom rubu stonskog polja, na kojoj je sv. Mihajlo, i širilo se je podno tog brijega u stonskom polju¹. Prema tome Dešina darovnica, taman i falsifikovana, jedan je dokaz više, da je crkvicu sv. Mihajla podigao neki kralj zetske države.

Sl. 13. Relijef s likom hrvatskoga vladara u krstionici u Splitu.

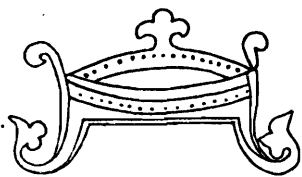
¹ Najstarija naseobina prije Nemanjića bila je na brijegu na južnom rubu stonskog polja, u vrh kojega brijega jest sv. Mihajlo. Tu je bio Porfirogenetov utvrđen grad (*καστρον*) Ston Taj je položaj i do danas sačuvao u narodu naziv „staroga grada“, a radi svoje lake obrane najpodesniji je za utvrđen grad u rano doba srednjeg vijeka. Jedino na tom položaju, u crkvi sv. Mihajla, nalaze se pleterne skulpture, koje prate naše građevine iz prvog perioda srednjeg vijeka. U doba Nemanjića, naprotiv, razvijao se je i širio Ston u stonskom polju (između glavice sv. Mihajla i današnjega Stona, koji su, na samoj prevlaci, Dubrovčan-

u XIV. vijeku podigli i opkolili zidom). U stonskom polju nalazi se crkva Gospa u Lužinama, po tradiciji jednom pravoslavna crkva sv. Bogorodice, do koje je bio bazilijanski manastir i rezidencija humskog episkopa; u stonskom polju su ruševine crkve sv. Petra, iz koje potječe reljefni lik sv. Petra s ćirilskim natpisom; u stonskom polju jesu ruševine sv. Mandaljene na Gorici sa slojem opeka između kamenja kao u mnogim crkvama Nemanjića; u stonskom su polju napokon druge male crkvice, sv. Ivana i sv. Martina, danas ruševine, na kojima nema pleternih skulptura iz ranog srednjeg vijeka, a koje su sve već postojale u doba Nemanjića, kako pro-

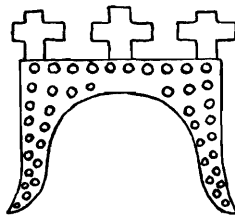
VIII. Oblik krune kralja ktitora.

Još jedan jaki dokaz, da je kralj-ktitor u sv. Mihajlu bio vladar Zete a ne kralj iz doba Nemanjića, imamo u obliku njegove krune. Oblik njegove krune osvetljuje nam, uz to, interesantnu okolnost u odnošajima zetske države i susjedne kraljevine Hrvatâ u drugoj polovici XI. vijeka.

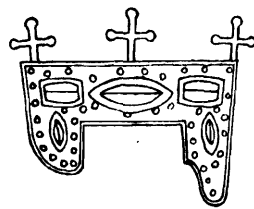
Kruna na glavi kralja na afresku sv. Mihajla jest u svojem obliku posve jednaka kruni, koju nosi hrvatski kralj na basreljefu krstionice u Splitu. Slike 15 i 16 reproduciraju jednu i drugu krunu¹. Ako uzmemo u obzir da je sitnim i nebitnim razlikama tih dviju kruna uzrokom različiti stepen vještine splitskog vajara i stonskog slikara (majstor u Splitu jedva je dorastao da reproducira točno figure i

Sl. 14. Kruna cara Lotara I.
(840—855)
po jednoj minijaturi.

Sl. 15. Kruna hrvatskog kralja
na splitskom reljefu.

Sl. 16. Kruna kralja-ktitora
u Stonu.

predmete i ne razlikuje, primjerice, bisere od dragog kamena, kao što čini daleko vještiji njegov drug u Stonu); i ako nam je pred očima, da je razlika u formi dolje protegnutih uhobrana desne i lijeve strane krune u kralja u Stonu prouzročena time, što je taj kralj prikazan u pola profilu (kralj u Splitu gledan je naprotiv sučelice), utvrdit ćemo *potpunu identičnost tipa jedne i druge krune: jedna i druga kruna naime završava gore ravnom linijom, ima tri vrška u obliku križića, a zlatni se vijenac produžuje sa strane u dva široka i nepomična nastavka t. j. u dva čvrsta uhobrana, koji su, kao i sva kruna, iskićeni biserjem i dragim kamenjem.*

Donosim sliku splitskog basreljefa sl. 13. U dvama člancima (vidi op. 1 na str. 82.) pokazao sam na temelju ikonografske analize, da je na tom basreljefu prikazan neki svjetovni vladar, do njega dvorjanin i pred njim na zemlji podanik, a ne Krist u slavi, do Krista navodno apoštol i pred Kristom pobožni donator spomenika. Basreljef je danas dio oplata kamenice za krštenje, koja je složena od ploča preuzetih sa starijeg spomenika, i to najvjerojatnije sa razrušenog crkvenog namještaja u katedrali u Splitu². U Splitu u doba basreljefa, to jest u rano doba srednjeg vijeka, moguće je samo prikazba bizantinskog cara, kojih su vrhovnu vlast priznavali dalmatinski romanski gradovi Split, Trogir i t. d. ili prikazba hrvatskih vladara, koji su od vjeka rado u Split zalazili, splitsku crkvu darivali a od vremena Petra Krešimira (1058.—1074.) Split i primorske dalmatinske gradove prisajedinili svojoj

ističe iz dokumenata (isp. za ove crkvice: *Starohrvat. Prosvjeta* IV. str. 77 ss i 140 ss; za njihov opstanak u pravoslavno doba Stona vidi *Bjelovučić* o. c. str. 54). Crkvice sv. Mihajla ne leži dakle u stonskom polju, gdje je bio Ston Nemanjića, već u vrh akropole ranijeg Stona prije Nemanjića.

¹ Slika krune u sv. Mihajlu učinjena je prema crtežnom snimku originala u naravnoj veličini, koji zahvaljujem susretljivosti g. F. Vlašića, učitelja u Stonu.

² Isp. *Vjesn. dalm.* 1924.—25. Prilog. I. str. 26 nota 56 i Prilog VI. str. 25.

kraljevini. Bizantinske careve isključuje međutim kostim i oblik krune vladara na basrelijefu. Koliko god surova i nedotjerana bila prikazba osobe na prestolju u basrelijefu, koja je u duhu sloga pleterne plastike riješena u linearni crtež, jasno je ipak, da vladar na basrelijefu nosi plašt, koji ostavlja vidljive noge i koljena, kao što je uvijek u prikazaba zapadnih vladara, i da na nogama ima franačke fasciolae; a i oblik krune na basrelijefu ne dâ se nikako spojiti s prikazbom nekog bizantinskog cara. Bizantinske krune imale su naime samo jedan križić u vrhu i pomične nizove biserâ, koji su slobodno visjeli sa strana krune. Kruna basrelijefa ima naprotiv tri vrška u obliku križićâ i čvrste uhobrane, koji se, u istom materijalu i istom dekoru kao i zlatni kolobar, spuštaju prema dolje s objiju strana. Ovi uhobrani, koji daju kruni čudnovat vid, specijalan su motiv kruna vladarâ karolinške loze iz druge polovice IX. vijeka (sl. 14.). Nalazimo ih na minijaturama, koje prikazuju cara Lotara (840.—855.), cara Karla Čelavoga (840.—877.) i biblijskoga kralja Holoferna u bibliji cara Karla Debeloga (876.—887.). Sve to isključuje mogućnost, da bi bizantinski car bio prikazan na basrelijefu u Splitu. A ne može biti prikazan ni koji od spomenutih franačkih vladara, jer su Hrvati, istina, priznavali vlast franačkih vladara do g. 878, ali vlast franačkih vladara nije obuhvatala Split i primorske gradove¹.

Mora dakle, da je u basrelijefu prikazan neki hrvatski kralj. Hrvatski su kraljevi, kako smo rekli, bili u dobrim odnosima sa splitskom crkvom, a poznato je, da su sve svoje dvorske uredbe uredili prema uzoru dvorova Zapada². Koji je vladar Hrvatske prikazan na basrelijefu, ne zna se. Svakako najvjerojatnije je, da je to neki hrvatski kralj druge polovice XI. vijeka, jer su tekar u to doba zavladao hrvatski vladari potpuno suverenodalmatinskim gradovima, i tekar u to doba, pri koncu periode pleterne plastike, javlja se prikazivanje figure u kamenoj plastici.

Čudnovat tip krune sa čvrstim uhobranima poznat nam je sa minijatura kasne karlovinške dobe; a po tom nestaje. Druge jednostavnije forme kruna zamijenile su krunu s uhobranima i nema joj više traga ni u doba careva Otonâ (X. v.) ni u doba salijske i štaufovske dinastije (XI.—XIII v.)³. To je važna okolnost, koja nas upućuje na to, da su hrvatski vladari nedaleko od doba uporabe te forme krune uveli tu krunu u naše strane; ili, drugim riječima, upućuje nas na to, da je već Tomislav u prvoj polovici X. vijeka uzeo sebi takovu krunu, koja se po tom, barem u svom tipu, ako i ne u materijalnom smislu, u nas ušćevala do u XI. vijek, kada je vidimo na basrelijefu.

¹ A da su ploče krstionice u Splitu — što je inače vrlo nevjerojatno — došle u Split izvani, recimo iz Solina na hrvatskom teritoriju, svedeno ne bi pretpostavka, da je na basrelijefu prikazan neki franački vladar, na primjer car Lotar, kojega su vrhovnu vlast faktično priznavali hrvatski knezovi, dobila na vjerojatnosti. Znamo naime, da je ta vlast imala samo opći državopravni karakter, a nije nikako značila faktično zaposjednuće dalmatinske Hrvatske sa strane Franačka; a samo ovo potonje pravilo bi mogućom pojavu franačkog spomenika u Solinu. U obzir treba uzeti i to, da su prije spomenuti karolinški vladari IX. stoljeća, koji na minijaturama nose krunu sličnu onoj na splitskoj ploči prikazani svi bez brade. Vladare sa bradom vi-

dimo u Nijemaca tek kasnije, kada je u nas bilo davno nestalo franačkog vrhovnog gospodarstva (*Weiss* o. c. str. 536).

² Isp. *Šišić*, *Pov. Hrvata* 1925. str. 672.

³ Isp. na primjer *Weiss* o. c. passim, *Essenwein* o. c. passim, *Weisser*, *Bilderatlas zur Weltgeschichte* 1884. Tab. 96—97. Na nekim slikama vladara Njemačke XII. i XIII. vijeka, na pečatima i novcima, vide se privjesci sa strane glave, ali to su vršci rupca, *sudarium*, koji se je postavljao ispod krune, tako da su padali sa strane glave poput *fanones* ili *infulae* u biskupskih mitra (sr. *Weiss* o. c. str. 595, *Mitteilungen der Zentralkommission* Wien, 1857. str. 127 i *Weisser* o. c. tabla 92).

Nego kako dolazi sin Vojislavov kralj Mihajlo do te krune? Jer, bio koji vladar Zete, da je prikazan na afresku sv. Mihajla, on nosi onu krunu, koju je prvi od zetskih vladara dao sebi postaviti na glavu kralj Mihajlo oko g. 1077.¹ To vrijedi naravno i za slučaj, da je ktitor crkvice kralj Vukan iz nemanjićke loze. Opetujem ponovo, da krune takova tipa u doba Mihajla nije bilo nigdje do li u njegova najbližeg susjeda, kralja Hrvatâ. Poznate su nam naime sa reprodukcija na raznim spomenicima, minijaturama, pečatima, novcima i skulpturama krune raznih Mihajlovih predšasnika u vremenu i vršnjakâ na njemačkom prestolju. Niže u noti navadam takove prikazbe careva Henrika II. (1002.—1024.), Konrada II. (1024.—1039.), Henrika III. (1039.—1056.), Henrika IV. (1056.—1106.) i protucara Rudolfa Švapskog (1077.—1080.); pa nigdje traga na njihovim krunama čvrstim uhobranima sa strana². Odgovor na gore postavljeno pitanje nameće se dakle samo po sebi: *Mihajlo se poveo za svojim susjedom, hrvatskim kraljem Zvonimirom.*

Ovu pretpostavku najbolje potvrđuju politički događaji na istočnoj obali Jadrana u ono doba. Ma da je zetska država bila skroz samostalna i neodvisna od Hrvatske, postoji u to doba neka nutarnja veza između Zete i Hrvatske, a to je u jednakoj politici, koju provodaju u to doba vladari tih dviju država. Kralj Zvonimir dao se je god. 1076. na solinskom polju kruniti tradicionalnom hrvatskom krunom po papinom legatu i zakleo se na vjernost papi kao svom gospodararu primivši od pape vazalsku zastavu. Time je Zvonimir, prema shvaćanju onog vremena a u smislu doktrina Grgura VII., ušao u savez jednakopravnih samostalnih vladara, koji su nad sobom priznavali samo vrhovnu vlast pape kao božjeg namjesnika. Iz sačuvana pisma pape Grgura VII. kralju Mihajlu iz g. 1077. vidimo, da je i Mihajlo udario istim putem i obratio se papi, da mu podijeli zastavu (*vexillum*) kao vasalu sv. Petra; papa pridržava sebi, da o tome još odluči, ali u pismu već tituliše Mihajla kraljem³. Više naših historičara izričito je istaklo paralelne tendencije politike Mi-

¹ Prepuštam historicima, da prema historijskim okolnostima i mogućnostima utvrde, koji je zetski vladar najvjerojatnije prikazan na afresku. Nagadanje, da je to kralj Mihajlo, jer je crkva posvećena svecu istog imena ili njegov unuk kralj Juraj, jer je na istaknutom mjestu u afresku crkvice prikazan sv. Juraj, jest isto tako lako postaviti, kako je teško dokazati.

² Isp. krunu Henrika II. u *Essenweina* XXXIV. i XXXV. 1, 8 i 10; Konrada II. u *Šišića* o. c. sl. 212; Henrika III. u *Michel*, Histoire de l'art I. 2 sl. 396 i u *Weissera* o. c. Tab. 97 sl. 5 i 1; Henrika IV. u *Essenweina* o. c. XXXIV. 3, u *Mitteil. Zentr. Kommis.* 1887. Tab. III. str. 12 i u *Weissera* o. c. Tab. 97. sl. 6 i 42; protucara Rudolfa u *Essenweina* XXXV. 2 i t. d. Kralj Henrik V. nosi na jednoj minijaturi u evanđeljaru u Krakovu krunu, u koje su prema dole produžene zlatne osi (njem. *Charniere*), što drže zajedno zlatne ploče, od kojih je kruna sastavljena. Nego niti su to široki uhobrani kao u naših kruna, niti je kruna Henrika V. na toj minijaturi po svojem općem obliku i najmanje slična našim; pored toga, Henrik V. je okru-

njen za kralja tekar g. 1099., prema tome njegova kruna ne dolazi u opće u obzir ni za kralja Mihajla ni za nijednog hrvatskog kralja, isp. *Mitteil. der Zentral. Komm.* 1887 T. I.

Na jednoj vezenoj stoli iz XI. vijeka u Utrechtu prikazana su sveta tri kralja s Istoka, a u jednoj minijaturi iz jednog t. zv. Exultet-svitka u Gaeti (Južna Italija), također iz XI. vijeka, prikazana su dva vladara u simboličkoj kompoziciji s krunama, koje ponešto podsjećaju na naše s uhobranima, ali tu se, već po ikonografskom predmetu, ne radi o slikama zbiljskih vladara, već o prostim fantazijama majstorâ slikarâ (isp. *Roh. de Fleury*. La Messe VII. Tab. 532 i *Bertaux*, Art Ital. merid. o. c. pridodane Table Exultet-svitaka II. No. 6 (tekst na str. 225 kaže: *princes coiffés de couronnes bizarres*)).

³ Upozoravam na to, da se u pismu nikako ne radi o podjeljivanju krune sa strane pape kralju Mihajlu već samo o zastavi. I kod krunisanja Zvonimira donio je papin legat samo vasalsku zastavu iz Rima, a inače je Zvonimir krunisan tradicionalnim hrvatskim kraljevskim insigni-

hajla i Zvonimira. Marković veli, da Zvonimir bijaše postigao od pape kraljevsku krunu, što je htio i Mihajlo postići (o. c. Duklj. barska metrop. str. 52); Jireček piše, da je Mihajlo uzeo sebi kraljevski naslov *nach dem Beispiele der Kroaten* (o. c. str. 211), a Šišić, da je srpski kralj Mihajlo htio da prizna papu vrhovnim gospodarom po primjeru hrvatskog kralja (o. c. str. 570). Materijalan dokaz tog povađanja za primjerom hrvatskog kralja imamo u kruni kralja-ktitora u sv. Mihajla.

Kruna kralja-ktitora važna je još za nas, jer ona najljepše potvrđuje pretpostavku, da je na splitskom basreljefu prikazan hrvatski kralj.

Do tog zadnjeg rezultata došlo se je naime u glavnom na temelju oblika krune na basreljefu. Moglo se je međuto prigovoriti, da je smjelo oslanjati zaključke na obliku krune prema izgledu na basreljefu, koji je izradio majstor jedva vješt predočivanju figura i predmetâ. Sada smo međuto ustanovili identičan tip krune na spomeniku, koji nije ni u vremenu ni u prostoru dalek od basreljefa, a na kojemu je kruna predočena daleko većom vještinom i točnošću. Time je splitska kruna dobila čvršći oslon i tumač svojim možebitnim nejasnostima u ovom drugom spomeniku; u njemu se splitska kruna, da tako rečem, kao u zrcalu ogleda. Sada nije smjelo govoriti o čvrstim uhobranima kod splitske krune i iz njihove pojave izvadati zaključke.

Pa još jedno. Moglo se je također reći, da majstor splitskog basreljefa nije možda poznao ni krune bizantinskih careva, koji su bili vrlo daleko od Splita ni krune hrvatskih vladara, koji vjerojatno nisu nosili krune do li u rijetkim i svečanim prigodama, pa da je stoga prikazao bilo cara Bizanta bilo kralja Hrvatâ s krunom svoje mašte, koja slučajno podsjeća na krune kasnog karlovinškog doba. Sada mora i ovakav prigovor pasti pred činjenicom, da je kralj Mihajlo mogao preuzeti i oponašati samo realnu krunu svog susjeda a nikako fantastičnu sliku sa jednog basreljefa. Tako se obe krune na splitskom basreljefu i na stonskom afresku vežu i upotpunjuju u izvodima i rezultatima. One nam ilustriraju jednu zanimivu historijsku činjenicu to jest pokazuju, kako su hrvatski i srpski kraljevi na istočnom Jadranu do u XI. (odn. XII.) vijek ušćuvali tip krune kasno-karlovinške dobe¹.

I ovim završavam reasumirajući još jednom rezultate članka. Upoznasmo crkvicu dalmatinske sitne arhitekture ranog srednjeg vijeka zanimivu sa stanovitih

jama (vidi Šišić o. c. str. 559 nota 7 i str. 570). Ističem ovu okolnost, jer bi izravno šiljanje krune Mihajlu po papi iz Rima bilo teže dovesti u sklad s tokom stvari, kako su ovdje prikazane to jest s činjenicom, da je Mihajlo preuzeo oblik krune, koja je u njegovo doba bila u porabi samo u susjednoj Hrvatskoj. O šiljanju krune po papi nema međuto u izvorima ni govora, već samo o priznanju kraljevske časti i državne samostalnosti.

¹ Mislim još jednom navratiti se na pitanje hrvatske krune; ovdje ističem još, da se kruna u Splitu i ona u Stonu između sebe potpuno podudaraju u svim bitnim i karakterističnim detaljima, dočim ih samo jaka sličnost veže s krunama karlovinških vladara druge polovice

IX. vijeka. U jednom se naime detalju te dvije naše krune ipak razlikuju od kruna karolinških vladara, a to je u križićima iznad krune mjesto trolisnih vršaka (*fleurs de lys*) običajnih na krunama zapadnih vladara (sk. 14). Kada još nijesam znao za krunu u Stonu bio sam sklon pripisati križiće na splitskoj kruni netočnosti splitskog majstora; danas, kada taj isti motiv nalazim jasno predočen i crtan na kruni u Stonu, ne mogu se oteti utisku, da to može biti jedna zbiljska varijanta naših kruna. Svakako ove naše krune veže sa zapadnim krunama druge polovice IX. vijeka motiv čvrstih uhobrana; a taj je toliko karakterističan i izniman, da ne možemo njegovu pojavu na našim krunama pripisati slučaju.

znakova nutarnjo-balkanskog uticaja, zanimivu sa svojih pleternih skulptura posebnog tipa i sa svojih afresaka, najstarijih sačuvanih u našoj zemlji; vidjesmo u toj crkvici lik nekog zetskog kralja, prvi po redu lik u seriji portretâ naših srednjovjekovnih kraljeva-ktitorâ, koji nam je uz to ušćuvao, u svojem kostimu i kruni, zanimive podatke za našu historiju; sve je to, mislim, dostatan razlog, da nadležni faktori namaknu napokon sredstva za popravak ove crkvice, koji popravak Konseruator u Splitu od nekoliko godina bez uspjeha urgira.

SPLIT

LJUBO KARAMAN